

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**AZERBAYCAN'DA HÜKÜM SÜRMÜŞ BİR MÜSLÜMAN
HANEDANLIĞI: REVVÂDÎLER (IV-V/X-XI. YÜZYILLAR)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Asif ADİLOV

Enstitü Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Esra ATMACA

MAYIS – 2019

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

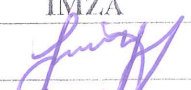
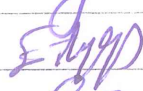

AZERBAYCAN'DA HÜKÜM SÜRMÜŞ BİR MÜSLÜMAN HANEDANLIĞI:
REVVÂDÎLER (IV-V/X-XI. YÜZYILLAR)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Asif ADİLOV

Enstitü Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları

“Bu tez 2015/2016 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Doç. Dr. Saim YILMAZ	Basarılı	
Dr. Öğr. Üyesi Esra ATMACA	Basarılı	
Dr. Öğr. Üyesi Halil İbrahim HANÇABAY	Basarılı	

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	ASİF ADİLOV
Öğrenci Numarası	:	1260Y09023
Enstitü Anabilim Dalı	:	İSLAM TARİHİ VE SANATLARI
Enstitü Bilim Dalı	:	İSLAM TARİHİ
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	AZERBAJCAN'DA HÜKÜM SÜRMÜŞ BİR MÜSLÜMAN HANEDANLIĞI: REVVÂDİLER (IV-V/X-XI. YÜZYILLAR)
Benzerlik Oranı	:	%12

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

03/05/2019
Asif ADİLOV

Sakarya Üniversitesi..... Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

...../...../20.....
Öğrenci İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Dr. Öğr. Üyesi Esra ATMACA

Tarih: 03/05/2019

İmza:

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

ÖNSÖZ

Azerbaycan coğrafyası dünyanın en eski medeniyet yerlerinden biridir. Azerbaycan kadim zamanlardan itibaren Asya ile Avrupa arasında geçit rolü oynamıştır. Müslümanlar, Azerbaycan coğrafyasına gelmeden önce burada Sâsânîler ile Bizans arasında mücadeleler devam ediyordu. İlk olarak Müslümanlar, Azerbaycan coğrafyasına Hz. Ömer zamanında gelmeye başladılar. Hz. Osman zamanında başlatılan yoğun fetihler sonucunda Derbend'e kadar olan Azerbaycan bölgesi tamamen fethedildi. İslâmî fetihlerin akabinde bu coğrafyaya Müslümanlar iskân edilmeye başlandı. Emevîler devrinde iskân edilen kabileler daha çok Kuzey Araplarından oluştu. Abbâsîler ise Güney Arap kabilelerinin iskânını tercih etti. Araştırmamızın konusu olarak seçtiğimiz Yemen'in Ezd kabilesine mensup olan Revvâdîler de Abbâsîler tarafından bölgeye yerleştirildiler ve burada güçlenerek bazen bağımsız, bazen de hilâfete tabi olan bir hanedanlık kurdular. Revvâdî Hanedanlığı'nı konu edindiğimiz tezimiz dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Azerbaycan coğrafyası ve onun tarihi ile ilgili genel bir malumat verilecek, Müslümanların, Azerbaycan coğrafyasına gelişleri kısaca anlatılacaktır. İkinci bölümde ise Müslüman Arap kabilelerinin, Revvâdîler dâhil Azerbaycan bölgesine yerleştirilmesi ve Revvâdîler'in ilk yöneticileri hakkında bilgiler verilecektir. Üçüncü bölümde Revvâdîler'in yeniden güç kazanarak tarih sahnesine çıkışı ve büyük bir hanedanlık kurmaları anlatılacaktır. Dördüncü ve son bölümdeyse Müslüman fetihlerinden sonra bölgenin idarî ve ekonomik meseleleri anlatılacaktır.

Tezimizin hazırlanmasında bütün aksatmalarına ve eksikliklerime rağmen teşvikten geri durmayan mütevazî ve hoşgörülü yaklaşımıyla hemen her konuda yardımcı olan danışman hocam sayın Dr. Öğr. Üyesi Esra Atmaca'ya minnettarlığımı sunuyorum. Kendisinden ders ve tez döneminde istifade etme şansı yakaladığım Doç. Dr. Saim Yılmaz ve tezimize sunduğu katkılardan dolayı Dr. Öğr. Üyesi Halil İbrahim Hançabay hocalarıma da çok müteşekkirim. Son olarak büyük fedakârlıklar ile beni yetiştiren çok değerli anne ve babama, daima özveride bulunmak suretiyle beni destekleyen sevgili eşime şükranlarımı sunmak isterim.

Asif ADİLOV

20.05.2019

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: İSLÂM FETHİNE KADAR AZERBAYCAN	11
1.1.Azerbaycan Coğrafyası	11
1.2. Azerbaycan'da Kurulan İlk Devletler	15
1.2.1. Manna	15
1.2.2. Midiyalılar (Mada) ve Ahamenîler	16
1.2.3. Kimmerler, Skifler, Massagetler.....	17
1.2.4. Atropatena ve Albaniya	18
1.3. Sâsânîler	20
BÖLÜM 2: İSLÂMÎ FETİH SONRASI AZERBAYCAN VE REVVÂDÎLER'İN BÖLGEYE YERLEŞMESİ	24
2.1. Müslümanların Azerbaycan Bölgesine Gelişleri	24
2.2. Yemenli Kabilelerin Fethedilen Bölgelerde İskânı.....	29
2.3. Tebriz ve Civar Bölgelere Revvâd el-Ezd Kabilesinin Yerleşmesi (132-133/750).30	
2.4. İlk Revvâdî Yöneticileri.....	34
2.4.1. Revvâd el-Müsennâ el-Ezdî	34
2.4.2. Vecnâ b. Revvâd el-Ezdî	35
2.4.3. Muhammed b. Revvâd el-Ezdî	37
2.4.4. Yahyâ b. Revvâd el-Ezdî	38
BÖLÜM 3: IX. ASIRDAN İTİBAREN AZERBAYCAN'DA HANEDANLAR VE REVVÂDÎ HANEDANLIĞI (336-463/948-1071)	40
3.1. Azerbaycan'da Hüküm Süren Hanedanlar (Sâcîler, Şirvanşahlar, Sellârîler)	40
3.2. Revvâdî Hanedanlığı (336-463/948-1071)	43
3.2.1. Muhammed b. Hüseyin (Ebü'l-Heycâ).....	45
3.2.2. Hüseyin b. Muhammed er-Revvâd	46
3.2.3. II. Muhammed b. Hüseyin (Ebu'l-Heycâ)	50
3.2.4. Memlân b. Ebu'l-Heycâ (II. Hüseyin Ebû Mansûr)	52
3.2.5. Vehsûdân b. Memlân b. Ebu'l-Heycâ (1016 ?/1060 ?)	53
3.2.6. Ebû Nasr Memlân b. Vehsûdân	58
3.2.7. Ahmedil b. İbrahim b. Vehsûdân.....	60

BÖLÜM 4: İSLÂMÎ FETİHLER SONRASI AZERBAYCAN'DA İDARÎ VE EKONOMİK DURUM	64
4.1. İdarî Durum.....	64
4.2. Ekonomik Durum.....	68
4.2.1. Tarım.....	68
4.2.2. Hayvancılık.....	71
4.2.3. Ekonomik Alanda Öne Çıkan Şehirler	73
4.2.4. Revvâdî Paraları.....	77
SONUÇ	81
EKLER	84
KAYNAKÇA	90
ÖZGEÇMİŞ	98

KISALTMALAR

a.mlf.	Aynı müellif
b.	Oğlu
bk.	Bakınız
d.	Dipnot
h.	Hicri
haz.	Hazırlayan
M.Ö.	Milattan önce
M.S.	Milattan sonra
nşr.	Neşreden
ö.	Ölümü
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
thk.	Tahkik eden
trc.	Tercüme eden
t.y.	Tarih yok
v.s.	Ve saire
Yy.	Yüzyıl
y.y.	Yayın yok

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	☒	Doktora	☐
Tezin Başlığı: Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Müslüman Hanedanlığı: Revvâdîler			
Tezin Yazarı: Asif ADİLOV		Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Esra ATMACA	
Kabul Tarihi: 20.05.2019		Sayfa Sayısı: v (ön kısım)+98 (tez)	
Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları			
<p>Müslümanların Azerbaycan bölgesini fethetmesi, Azerbaycan tarihinin önemli safhalarından birini teşkil etmektedir. Müslümanlar, fethettikleri bölgelere kendi kabilelerini yerleştirmiş, bölgenin yönetimi onlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu kabileler yerli halkın Müslüman olmasında da etkin rol oynamışlardır. Abbâsîler'in İslam toplumunun idaresini üstlenmesi sonrasında Azerbaycan'a özellikle Yemen asıllı Güney Arap kabileleri iskân edilmeye başlanmış, bunlar arasında Ezd koluna mensup olan Revvâdîler, Tebriz ve civarına yerleştirilerek bölgede yöneticilik yapmışlardır. Daha sonraki dönemlerde bu aile Azerbaycan tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Revvâdîler'in idare ettikleri Tebriz ve civarı önceleri küçük bir köy hüviyetinde iken onların idaresi sırasında çok önemli imar faaliyetlerine sahne olmuştur. II/VIII. asrın ortalarında Azerbaycan'a yerleşen ve her geçen gün gücünü artıran Revvâdîler, bazen bağımsız bazen de Hilâfete tabi olarak Azerbaycan'da varlık göstermişlerdir. III/IX. yy.'ın ortalarından X. yy.'ın ortalarına kadar geçen bir asırlık süre zarfında haklarında bilgi bulunmayan hanedan, IV/X. yy.'ın ortalarında bölgede güçlenerek V/XI. yy.'ın son çeyreğine kadar burada hanedanlık tesis etmişler.</p> <p>Bu çalışmada öncelikle Revvâdî hanedanlığının varlık gösterdiği Azerbaycan'ın İslam fetihleri öncesi durumu ve bu sırada bölgede hüküm sürmüş ilk siyasî yapılar hakkında bilgi verilmiştir. Ardından Azerbaycan'da uygulanan iskân politikası ve Revvâdîler'in Tebriz ve etrafına yerleşmelerine ve ilk Revvâdî yöneticilerine değinilmiştir. Abbâsîler'in güç kaybetmeye başladığı III/IX. asrın ikinci yarısında hilâfete karşı isyan eden hanedanların ve Revvâdîler'in bu süreçteki durumu değerlendirildikten sonra IV/X. yy.'ın ortalarından itibaren yaklaşık bir asır boyunca bölgede hâkim güç haline gelen ve haklarında malumata erişilebilen yedi Revvâdî emirinin dönemleri ele alınmıştır. Son olarak söz konusu dönemde Azerbaycan'ın idarî ve ekonomik durumu incelenmiştir. Revvâdî emirlerinin bastırmış olduğu paralar, hanedanlıktan günümüze ulaşan en önemli eserler olarak bu bölümdeki yerini almıştır. Çalışmanın ekler bölümünde Revvâdîler'in hâkim oldukları coğrafyayı gösteren haritalara ve Revvâdî emirlerinin bastırdığı paraların resimlerine yer verilmiştir.</p>			
Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Abbâsîler, Revvâdîler, Ezd, Azerbaycan, Kafkasya.			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	☒	Ph.D.	☐
Title of Thesis: A Muslim Dynasty Reigned In Azerbaijan: Rawwadids			
Author of Thesis: Asif ADILOV		Supervisor: Dr. Öğr. Üyesi Esra ATMACA	
Accepted Date: 20.05.2019		Number of Pages: v (pre-text) + 98 (main body)	
Department: Islamic History And Arts			
<p>The Muslim conquest of the Azerbaijani region represents one of the most important pages in the history of Azerbaijan. The Muslims settled their own tribes to govern the conquered regions. These tribes also played an active role with indigenous people becoming Muslims. After the Abbasids took over the administration of the Islamic society, South Arab tribes, especially from Yemen, started to be resettled in Azerbaijani. Among them, the Rawwadid dynasty that belonged to the Azd tribe was placed in Tabriz and its vicinity to administrate the region. Subsequently, this family played an important role in the history of Azerbaijan. Tabriz and its environs were characterized as a small village, but during the rule of Rawwadids very important development and enhancement activities took place. Rawwadids who settled in Azerbaijan in the middle of the 2nd AH / 8th CE century increased their power with each passing day; they existed in Azerbaijan sometimes independently and sometimes as a subject of the Caliphate. There is no information about the tribe between the 3rd AH / 9th CE to the middle of the 10th CE centuries, but becoming a regional power in the middle of the 4th AH / 10th CE century, it established itself as a strong dynasty here until the last quarter of the 5th AH / 11th CE century.</p> <p>In this study, information is firstly given about Azerbaijan before the Islamic conquest, and earlier political structures in the region before the Rawwadid dynasty came to power. Then the settlement policy implementation in Azerbaijan, establishing of Rawwadids in Tabriz and its vicinity, and the first Rawwadid rulers are discussed. Then the topic goes to the second half of the 3rd AH / 9th CE century when the Abbasids began to lose power, various dynasties' rebellions against the Caliphate, Rawwadids' evaluation of the developing situation, and the period since the middle of the 4th AH / 10th CE century where seven Rawwadid amirs became the dominant power in the region for about a century of which there can be found reliable information. Finally, the administrative and economic situation of Azerbaijan was examined in the above-mentioned period. The coins issued by Rawwadid amirs took their place in this section as the most important work from the dynasty that survived to the present day. In the annexes to this study, maps showing the geography dominated by Rawwadids and pictures of the coins issued by Rawwadid amirs are included.</p>			
Keywords: Islamic History, Abbasid, Rawwadids, Azd, Azerbaijan, Caucasus.			

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Günümüze kadar Abbâsîler’le ilgili pek çok araştırma yapılmış ve yapılmaktadır. Ancak Abbâsîler devrinin ikinci yarısından sonra özellikle Azerbaycan coğrafyasının durumuyla ilgili çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bu devrenin önemli aktörlerinden biri olan Revvâdî hanedanlığı ile ilgili Türkiye’de yeterli bir çalışma bulunmamaktadır. Azerbaycan’da ise söz konusu dönemle ilgili genel araştırmalar mevcut olmakla birlikte Revvâdîler hakkında özgün bir çalışma yoktur. Sadece tarih kitaplarında onlarla ilgili kısa bir takım bilgilere yer verilmektedir.

Araştırmanın Önemi

Hulefâ-i Râşidîn, özellikle de Hz. Ömer döneminde hızla fetihler gerçekleştiren İslam orduları hem Emevîler hem de Abbâsîler dönemlerinde fethettikleri bu bölgelere Müslüman kabileleri yerleştiriyorlardı. Bu iskân politikalarının bölge halkıyla iyi ilişkiler kurarak gerçekleştirildiği görülmektedir. İskân uygulamalarında bölgeye yerleştirilenler arasında Revvâdîler de vardır. Aslen Yemenli Ezd kabilesine mensup olan bu hanedan, öncelikle Hz. Ömer zamanında fethedilen Irak bölgesinde yine onun emriyle kurulan Kûfe şehrine, ardından Azerbaycan’ın fethi sonrası Tebriz ve civarına yerleşmişlerdir. İşte bu aşamadan sonra Revvâdîler bağımsız, bazen de Hilâfete tabi olarak bölgede uzun bir süre hüküm sürmüştür. İşte bu çalışmada II/VIII. asrın ortalarında Azerbaycan coğrafyasına yerleşerek büyük topraklar ve imtiyazlar elde eden ve her geçen gün gücünü arttıran, IV/X. asırda Azerbaycan coğrafyasında yeniden tarih sahnesine çıkarak bir asra yakın hüküm sürmüş olan Revvâdîler’in bölgeye gelişi ve Revvâdî yöneticilerinin bölgede oynadıkları roller üzerinde durulacaktır.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı iki yüzyıl (IV-V/X-XI. yüzyıllar) boyunca Güney Azerbaycan bölgesinde hüküm sürmüş olan Revvâdî Hanedanlığı üzerinde araştırma yapmak ve bu alanda İslam tarihi çalışmalarına yeni bir katkı sunmaktır. Günümüzde İslam tarihi alanında yapılan çalışmalar incelendiğinde söz konusu dönemin (IV-V/X-XI. yüzyıllar) genel hatlarıyla çalışıldığı, konuya özel çalışmaların ise henüz yapılmadığı görülmektedir. Yapacağımız çalışma ile genel olarak Abbâsîler devrine tekabül eden

bu dönemin daha yerel ve zamansal olarak daha kısa evresi üzerinde yoğunlaşarak, döneme dair daha ayrıntılı bilgilerle günümüz İslam tarihi çalışmalarına mütevazî bir katkı sunulması amaçlanmaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada yöntem olarak kaynaklardan ve konuyla ilgili literatürden veri toplama ve değerlendirme yöntemi kullanılmıştır. Konuyla ilgili ilk olarak hanedanlığa dair malumat içeren ana kaynak hüviyetindeki eserler incelenerek analiz edilmiş, daha sonra geç dönem İslam tarihi çalışmaları içerisinde konuya temas eden araştırma eserler mevcut bilgilerimizle birlikte değerlendirilmiştir.

Araştırmanın Kapsamı ve İçeriği

Bu araştırma fethinden sonra Azerbaycan bölgesine iskân edilen ve gerek bu esnada gerekse IV/X. Yy'ın ikinci yarısı ve V/XI. Yy'da bölgede hâkimiyet sağlayan Yemenli Ezd kabilesine mensup olan Revvâdî hanedanlığı hakkındadır. Araştırma dört bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde Azerbaycan'ın İslâm fethine kadarki durumu ana hatlarıyla ele alınmış ve bölgenin coğrafi yapısıyla birlikte burada kurulan önceki devletler hakkında bilgi verilmiştir. Bu devletlerin ilkleri bir başlık altında, İslâm'dan önce bölgede son hâkim devlet olan Sâsânîler ise ayrı bir başlıkta değerlendirilmiştir.

İkinci bölümde fetih sonrasında Azerbaycan'da uygulanan iskân politikası ve bu konuda Revvâdîler'in durumu ele alınmıştır. Buna göre Müslümanların Azerbaycan'a gelişi, Yemenli kabilelerin fethedilen bölgelerde iskânı, Tebriz ve civar bölgelere Revvâd el-Ezd kabilesinin yerleşmesi ve ilk Revvâdî yöneticisi Revvâd el-Müsennâ ile üç oğlunun yönetimleri irdelenmiştir.

Üçüncü bölümde III/IX. asrın ikinci yarısında gücü zayıflamaya başlayan Abbâsî hilâfetine karşı isyan hareketlerine kısaca değinildikten sonra Revvâdîler'in bu süreçteki aktif rolü üzerinde durulmuş, bu bağlamda haklarında bilgi bulunabilen yedi Revvâdî emirinin icraatları konu edilmiş ve kaynakların verdiği bilgiler değerlendirilmiştir.

Dördüncü ve son bölümde ise ele alınan dönemlerde Azerbaycan'ın idarî ve ekonomik durumu hakkındaki malumatlar sunulmuştur. Bu bölümde ele alınan Revvâdî

emirlerinin bastırıldığı paralar, günümüzde halen canlı olarak müşahede edilebilmeleri açısından büyük öneme sahiptir.

Kaynaklar ve Araştırmalar

Kaynaklar

Bu çalışmanın konusu olan Revvâdîler'le ilgili ilk bilgiler, İslam tarihçilerinden elde edilmektedir. Dolayısıyla bu araştırmada İslam tarihçileri tarafından kaleme alınan tarih ve coğrafya kitapları ilk başvuru eserleri olmuştur. Buna göre Azerbaycan coğrafyasının Müslümanlar tarafından ilk defa ele geçirilmesini detaylı bir şekilde anlatması bakımından İslam tarihçisi ve nesep âlimi Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahya el-Belâzürî'nin (ö. 279/892) *Fütûhu'l-Buldan*¹ isimli eseri büyük öneme sahiptir. Belâzürî'nin bu eseri tezimizi hazırlarken bizim için vaz geçilmez eser olmuştur. *Fütûhu'l-Buldan*'da, "Azerbaycan ve İrmîniyye'nin fethi" isimli bölüm başlığı altında Azerbaycan'a yerleşen Revvâdîler'den bahsedilmektedir. Bundan başka bu coğrafyaya yerleşen diğer Müslüman kabileler hakkında da bilgilere yer verilmektedir. Müellif eserinde kabilelerin adlarını ve yerleştikleri bölgelerin isimlerini tek tek sıralamıştır.

Büyük İslam tarihçisi, coğrafyacı ve aynı zamanda seyyah Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Cafer el-Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra), Revvâdîler'le ilgili detaylı bilgi veren ilk tarihçi olma özelliğine sahiptir. O, Revvâdîler'in Abbâsîler tarafından Tebriz ve civarına yerleştirilmeleri ile ilgili ilk malumatı *Târîhu'l-Ya'kûbî*² adlı eserinde vermektedir. Ya'kûbî, *Târîh*'inde Revvâdîlerin Azerbaycan coğrafyasına yerleşmesini anlattıktan sonra kabilenin ilk reisi Müsennâ el-Ezdî ve oğulları Vecnâ, Muhammed ve Yahyâ ile ilgili bilgiler vermektedir. Ya'kûbî'nin bu eseri Azerbaycan bölgesinin Müslümanlar tarafından hangi şartlar altında ve nasıl ele geçirildiğini anlatması bakımından da büyük önem taşımaktadır. O, bu eserinde III/IX. asrın ikinci yarısında Azerbaycan'ın coğrafi durumu, iktisadî ve sosyal tarihi hakkında zengin malumatlar da vermektedir. *Târîhu'l-Ya'kûbî* bizim için bölgenin fetih tarihlerinin de gösterildiği değerli bir eserdir.

¹ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983).

² Ahmed b. İshak b. Ca'fer Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Sadr, t.y).

Tarihçi ve aynı zamanda Ahlak âlimi Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin'in (ö.421/1030) *Tecâribü'l-ümem*³ isimli eseri de Revvâdîler hakkında bize bazı bilgileri sunmuştur. IV/X. asrın ikinci yarısından sonra Sellârîler'in Azerbaycan'da hâkimiyetlerinin zayıflaması ve Revvâdîler'in tedricen bölgeye sahip olması hakkındaki malumatları bizim için önemli olmuştur.

Tezimizde istifade ettiğimiz eserlerden biri de umûmî İslam tarihi kitaplarından Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî'nin (ö.310/923) *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*⁴ isimli meşhur eseridir. Bu eserden Azerbaycan'ın fethi kısmında faydalandık.

İslam tarihçisi İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-tarih*⁵ adlı umûmî İslam tarihi eserinden de daha çok Revvâdîler'in, Oğuzlar ve Selçuklularla ilişkileri konusundaki rivayetlerinden faydalandık.

*el-Bidâye ve'n-nihaye*⁶ isimli eseriyle ümûmî İslam tarihi kitapları arasında büyük öneme sahip olan Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr (ö. 774/1373) de az da olsa müracaat ettiğimiz Müslüman müellifler arasındadır. Bu eser genel İslam tarihi kitapları arasında olayları kronolojik sırayla anlatması bakımından büyük öneme sahiptir.

Konumuz açısından Müslüman coğrafyacılarının eserleri de önem arz ediyor. Burada konumuz açısından önemli gördüğümüz eserleri kısaca incelemeye çalıştık.

İslam coğrafyacısı Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal (ö. IV/X. Yy) da tezimizi hazırlarken istifade ettiğimiz müellifler arasındadır. Onun *Sûretü'l-arz*⁷ isimli eseri Orta Çağ Azerbaycan coğrafyası ve şehirleri ile alakadar zengin malumatların yer aldığı bir eserdir. İbn Havkal, IV/X. asırda Azerbaycan coğrafyasına seyahat ederek buradaki durumu bizzat müşahede etmiş sonra onları kaleme almış bir coğrafyacıdır.

³ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kup İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem* (Bağdat: Matbaatü's-Şeriketi't-Temeddün, 1915).

⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Zaifu Târîhi't-Taberî* (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2007/1428).

⁵ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, thk. Halil Me'mun Şiha (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2002/1422).

⁶ Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-bidâye ve'n-nihaye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1998/1418).

⁷ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 2. Baskı (Leiden: E. J. Brill, 1938).

Biz eserin daha çok Müslümanların Azerbaycan'ı fethet sonraki sosyal ve iktisadî hayatıyla ilgili verdiği rivayetlerinden yararlandık.

Revvâdîler'le ilgili bilgiler veren bir diğer İslam coğrafyacısı da Muhammed b. İshak el-Hemedani İbnü'l-Fakih'tir (ö. IX-X. Yy). Onun *Kitâbü'l-Büldân*⁸ isimli eseri konumuz açısından büyük önem arz etmektedir. IV/X. asrın başlarında kaleme alınan eserde Azerbaycan şehirleri ve onların sosyal, iktisadî ve coğrafi durumları ile ilgili zengin bilgiler mevcuttur. Müellifin eserini kaleme alırken kendinden önceki İslam coğrafyacılarının eserlerinden faydalanması ve bazı bilgileri ise tekrar etmesine rağmen, Azerbaycan ve onun şehirleri hakkında değerli ve yeni malumatlar da verdiği görülmüştür. İbnü'l-Fakih'in bu eseri Azerbaycan'dan başka Anadolu, Mısır, İran, Irak, Mâverâünnehir, Türkistan ve İrmîniye ile ilgili malumatlar da içermektedir.

Bir diğer coğrafya kitabı olan Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/912-913), *el-Mesâlik ve'l-memalik*⁹ isimli eserinde Revvâdîler hakkında kısa bilgiler mevcuttur. İbn Hurdâzbih'in dedesi, Abbâsî halifesi Me'mûn zamanında (198/813-833) Taberistan valisi olmuştur. Kendisinin de Abbasi devletinde posta amiri olarak görev yaptığı rivayet edilir. Müellif, coğrafyaya ait bu eserinde Azerbaycan'ın şehirleri, şehirlerarasındaki yollar ve köyleri hakkında birçok zengin bilgilere yer vermiştir. Ayrıca eserde Tebriz ve etrafında Revvâdîler'in hâkimiyetleri hakkında da bilgi verilmektedir.

İstifade ettiğimiz eserler arasında Hazar denizi ve havzası hakkında bilgilerin yer aldığı Muhammed el-İstahrî'nin (ö. 340/951 ?) *Kîtâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*¹⁰ isimli eseri de vardır. İstahrî, Azerbaycan'ın sınırlarını, şehirlerini, kervan yollarını, büyük ticaret yollarını ve bunlar arasındaki mesafeleri tasvir ederek faydalı bilgiler ortaya koymuştur. Tezimizin son bölümünde Azerbaycan'ın sosyal-iktisadî hayatıyla bilgiler verirken *Kîtâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* eserinden çokça faydalandık.

Tezimizi hazırlarken İslam coğrafyacısı ve seyyah Yâkut b. Abdillâh Yâkut el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-buldân*¹¹ isimli eserine de müracaat ettik. Tebriz

⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedani İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yusuf Hadi (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996/1416).

⁹ Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memalik*, ed. M. J. de Goeje (Leiden: E. J. Brill, 1889).

¹⁰ Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhî İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, edit. M. J. de Goeje (Leiden: E. J. Brill, 1967).

¹¹ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yâkut Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, (Beyrut: Dâru Sadır, t.y).

ve civarına yerleşen ilk Revvâdîler hakkında ondan aldığımız bilgiler Ya‘kûbî ve Belâzürî’yi teyit etme bakımından faydalı olmuştur. Biz yine ondan Tebriz ve civarının Revvâdîler’den önce gelişmemiş küçük bir köy olduğunu, Revvâdîler’in gelişinden sonra ise gelişip büyük bir şehir haline geldiği bilgisini elde ettik. *Mu‘cemü’l-buldân* eseri bunun yanı sıra Müslümanlar zamanında Azerbaycan şehirleri hakkında bilgi alacağımız kaynakların önemlilerindendir.

Tarih ve coğrafya kitaplarının yanı sıra bibliyografik eser hüviyetindeki İbnü’n-Nedîm’in (ö. 382/995) *el-Fihrist*’i¹² bize az da olsa malumat sunan bir kaynak olmuştur. Hayatı ile ilgili çok az bilgiye sahip olduğumuz İbnü-Nedîm’in Bağdat’ta yaşamış olduğu tahmin edilir. O, söz konusu eserinde Mezdekîler’le ilgili bilgi verirken Revvâdîler’e de temas etmiştir.

Edebi kaynaklarla ilgili olarak Revvâdîler’in Azerbaycan’a hâkim oldukları bir devirde yaşamış Azerbaycan’ın meşhur şairi Tebrizli Katrân-ı Tebrîzî’nin¹³ (ö. 482/1089) zamanımıza ulaşmış *Dîvân*’ı¹⁴ da konumuz açısından önemli eserlerden biridir. Şairin bu eseri edebî yönü ile beraber döneminin siyasî ve sosyal meselelerini kaydetmesi bakımından çok değerlidir. O, şiirlerini Farsça¹⁵ kaleme alıyordu. Şair bu eserini dönemin Azerbaycanlı yöneticilerine hasretmiştir. O, eserinde hem Revvâdî hem de Şeddâdî ve diğer yöneticilerle ilgili kasideler kaleme almıştır. Bu eser dönemin tarihinin aydınlatılmasında büyük öneme sahiptir.

Çalışacağımız dönemle ilgili o döneme ait yerli kaynaklardan elimize ulaşmış olanlar da bizim için büyük önem arz etmektedir. Gayri Müslim özellikle de Hıristiyan tarihçiler tarafından kaleme alınan bu eserler dönemin meselelerinin aydınlatılmasında büyük faydalara haizdirler.

¹² Muhammed b. İshaq en-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1978/1398).

¹³ Katrân-ı Tebrîzî kendi kasidesinde de vurguladığı gibi 1012 senesinde Tebriz’in Şadiabad köyünde bir ikinci ailesinde doğdu. Küçük yaşlarından itibaren şiir yazmaya başladı. O, Revvâdî, Şeddâdî ve Şeybânî (Şirvanşahlar) emirleri hakkında methiyeler yazdı. Revvâdî emiri Vehsûdân b. Memlân ve Şeddâdî emiri Leşkeri arasında olan dostluklar hakkında kasideler kaleme aldı. Bk. Katrân-ı Tebrîzî, *Divan*, trc. Kulamhüseyn Begdeli (Bakü: Azerbaycan SSR Bilimler Akademisi Neşriyatı, 1967), 3-5; ayrıca onunla ilgili bk. Adnan Karaismailoğlu, “Katrân-ı Tebrîzî, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 25: 59.

¹⁴ Katrân-ı Tebrîzî, *Divan*, trc. Kulamhüseyn Begdeli (Bakü: Azerbaycan SSR Bilimler Akademisi Neşriyatı, 1967)

¹⁵ Katrân-ı Tebrîzî şiirlerini Fars dilinin “deri” lehçesi ile yazmıştır. Bk. Katrân-ı Tebrîzî, *Divan*, trc. Kulamhüseyn Begdeli (Bakü: Azerbaycan SSR Bilimler Akademisi Neşriyatı, 1967), 4.

Dönemin Hıristiyan tarihçisi Stephanos Toronski'nin (ö. V/XI ?) *Vseobşaya İstoriya*¹⁶ (Genel Tarih) isimli eseri de tezimiz açısından çok değerli bir yere sahiptir. Eser V/XI. asırda kaleme alınmıştır. Toronski eserinde aynı dönemde yaşamış hem Sellârî Ebu'l-Heycâ hem de Revvâdî Ebu'l-Heycâ hakkında bilgiler vermiştir. Bu bilgiler sayesinde iki Ebu'l-Heycâ'nın karıştırılmasının önüne geçilmiştir. Toronski, Revvâdîler'den hem Ebu'l-Heycâ hem de onun oğlu Memlân (Muhammed) hakkında bilgiler kaydetmiştir.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) de Revvâdîler hakkında bilgi veren dönemin gayri İslâmî kaynakları arasında gösterilebilir. Mateos'un doğumu ve ölümü ile ilgili kesin bilgi yoktur. Sadece onun Urfalı olduğu bilinir. Eserinde Selçuklular'ın Ermeni topraklarına gelmeleri hakkında bazı malumatlar vermektedir. *Vekayi-nâmede* Revvâdî emirlerinden Memlân'ın İrmîniyye topraklarına saldırması etraflı bir şekilde anlatılmaktadır. Onun bu hadiseleri mübalağasız anlattığını söyleyemeyiz. Ancak yine de araştırmamız için önemli bir kaynaktır. Tezimizi hazırlarken bu eserin Hrand. D. Andreasyan tarafından yapılan tercümesinden¹⁷ istifade ettik.

Revvâdîlerle ilgili sıkça başvurduğumuz eserlerden bir diğeri de XX. yy.'da kaleme alınan Viladimir Minorsky'nin *Studies in Caucasian History*¹⁸ isimli eseri olmuştur. Eser Osmanlı tarihçisi Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin *Câmi'ü'd-düvel*¹⁹ isimli Arapça yazmanın içerisinde bulunan bazı yayımlanmamış ve müellifi hakkında bilgi sahibi olunmayan *Târihü'l-bâb el-ebvâb*²⁰ kısımlarından oluşmaktadır. *Câmi'ü'd-düvel* eseri tercüme edilirken muhtasar şekilde Türkçeye çevrildiğinden onun içinde bulunan *Târihü'l-bâb el-ebvâb* ve Azerbaycan tarihi ile ilgili bir takım yerler eserde yazma şeklinde kalmıştır. Minorsky, *Studies in Caucasian History* ve *A history of Sharvan*

¹⁶ Stephanos Toronski, *Vseobşaya İstoriya*, trc. Н ЕМИНЫМЪ (Moskova: y.y, 1864).

¹⁷ *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, trc. Hrand. D. Andreasyan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1962)

¹⁸ Viladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History* (London: Taylor's Foreign Press, 1953).

¹⁹ Eser daha önce İstanbul'da 3 cilt halinde 1285/1868 senesinde Derviş Ahmed Nedîm Efendi tarafından kısaltmalar yapılarak Türkçeye tercüme edildi. (Bk. Derviş Dede Ahmed Efendi Müneccimbaşı, *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th centuries*, Haz. Viladimir Minorsky (Cambridge: W. Heffer & Sons Ltd, 1958), 1; Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 23) Bu çalışmalar sırasında Azerbaycan tarihi ile ilgili olan önemli kısımlar kitapta yazma şeklinde kaldı. Revvâdîler'le ilgili bölüm ise tamamen ihmal edildi. Daha sonra V. Minorsky yazma şeklinde kalan kısımları neşretti (Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 23; Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th centuries*, 1).

²⁰ *Târihü'l-bâb el-ebvâb* isimli yazmayla ilgili bk. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan Tarihi Coğrafyası", *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 1/1 (Ocak 1932), 38; ayrıca bk. Nevzat Keleş, *Şeddâdiler Devleti Tarihi* (Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2014), XVI-XVIII.

and Darband in the 10th-11th centuries adlı çalışmasını *Câmi'ü'd-düvel*'in Türkçeye tercüme edilmeyen bahislerinden yararlanarak hazırlamıştır. Eserinin son bölümüne de *Târihü'l-bâb el-ebvâb*'da bulunan Azerbaycan'la ilgili bilgileri dâhil etmiştir. Minorsky, Revvâdîler'in altı önemli ismini bu eserden nakille kaydetmiştir. Tezimizde bu altı kişiden de bahsettik.

Araştırmalar

Revvâdîler'le ilgili son dönem araştırmalarına bakacak olursak bu bağlamda ilk eser Tebrizli Ahmedi Kesrevî'nin (29 Eylül 1890-3 Mart 1946) *Şehriyârân-ı Gomnam*²¹ eseridir diyebiliriz. O, eserinin ikinci bölümünde Revvâdîler hakkında geniş bilgiler vermiştir. Müellif eserini kaleme alırken Fars, Arap ve Ermeni kaynaklarından faydalanmıştır. Eserde Revvâdîler'den başka Sellârîler, Şeddâdîler ve Kengerîler'le ilgili malumatlar mevcuttur. Kesrevî, Revvâdîler'in sadece siyasî tarihini ele almış, dönemin iktisadî sosyal meseleleri hakkında bilgiler vermemiştir. Kesrevî bu eserinde şair Katrân-ı Tebrizî'nin *Dîvân*'ından da istifade etmiştir.

Azerbaycan tarihçisi Mehemedeli Şerifli'nin (20 Mart 1909-05 Eylül 1969) *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*²² eseri konumuz açısından en önemli araştırmadır. O, eserinde Azerbaycan bölgesinde hüküm sürmüş, Şirvanşahlar, Sâcîler, Sellârîler, Revvâdîler ve Şeddâdîler'den bahsetmiştir. Revvâdîler konusunu ilk defa detaylı araştıranın Şerifli olduğunu söyleyebiliriz. Şerifli eserini hazırlarken topladığı rivayetleri olduğu gibi aktarmış, yer yer açıklamalara da yer vermiştir. Müellif Revvâdîler'le ilgili Minorsky'den aldığı bilgileri diğer tarih kitaplarında bulunan bilgilerle mukayese etmeden rivayet şeklinde alarak eserine aktarmış, bilgiler arasında çok az mukayeseye yer vermiştir. Tüm bunlara rağmen *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri* eseri tezimizi hazırlarken en çok istifade ettiğimiz araştırma olmuştur.

Ali İpek'in *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan*²³ isimli doktora tezi tezimizi hazırlarken çok istifade ettiğimiz çalışmalar arasındadır. *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan*, Türkiye'de Azerbaycan'la ilgili yapılmış, Müslümanların Azerbaycan coğrafyasını fethini anlatması bakımından değerli bir çalışma olmuştur.

²¹ Ahmedi Kesrevî Tebrîzî, *Şehriyârâni Gomnâm* (Tahran: Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, 1976).

²² Mehemedeli Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri* (Bakü: Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, 2013).

²³ Ali İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1997).

Yine tezimizi hazırlarken Türkiye’de doktora tezi olarak yapılmış Azerbaycan coğrafyasında Abbâsî hilâfetinin ilk yıllarını konu alan Abbas Gurbanov’un *Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan*²⁴ isimli çalışmasından da yararlanmaya çalıştık.

Batılı araştırmacılardan Clifford Edmund Bosworth’un *The Political And Dynastic History Of The Iranian World (A.D. 1000-1217)*,²⁵ aynı müellifin *İslam Devletleri Tarihi: Kronoloji ve Soykütüğü Elkitabı*²⁶ ve yine aynı müellifin *Encyclopaedia of Islam New Edition*’da kaleme aldığı “Rawwadids”²⁷ maddesi, sikkelerle ilgili olarak Aram Vardanyan’ın *The History of Iranian Adharbayjān and Armenia in the Rawwādid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins*,²⁸ *Encyclopaedia Iranica*’da kaleme alınmış “Rawwadids”²⁹ maddesi ve Minorsky’nin hazırlamış olduğu müellifi meçhul *Hududü ’l-âlem mine ’l-meşrik ile ’l-magrib*³⁰ isimli eserden de yararlandık.

Cengiz Tomar’ın kaleme aldığı “Revvâdiler”³¹ maddesi başta olmak üzere genel olarak Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi maddeleri çokça başvurduğumuz önemli araştırmalardır. Tezimiz boyunca bu değerli eserden bolca istifade ettik.

Tezimizi hazırlarken Azerbaycan tarihi kitapları en çok müracaat ettiğimiz eserler olmuştur. Azerbaycan tarihi ile ilgili yazılmış yerli araştırmacıların eserlerinden istifade etmekle birlikte bu eserlerin kaynaklara açıkça atıf yapmamalarından dolayı bir takım güçlüklerle karşılaştık. Bu tarihçilerden Ziya Bünyadov’un *Azerbaycan Tarihi* ve 7 cilt olarak Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından yayımlanmış *Azerbaycan Tarihi* eserleri misal olarak gösterilebilir. Azerbaycan tarih yazımıyla ilgili bir diğer husus ise Sovyet dönemi tarih düşüncesi ile ilgilidir. Bu düşünce esasında Azerbaycan tarih yazımında Müslümanlar işgalci olarak

²⁴ Abbas Gurbanov, *Abbâsîler döneminin ilk asrında Azerbaycan* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007).

²⁵ Clifford Edmond Bosworth, *The Political And Dynastic History Of The Iranian World (A.D. 1000-1217)*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1968).

²⁶ Clifford Edmund Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi: kronoloji ve soykütüğü el kitabı*, trc. Erdoğan Merçil, Mehmet İpşirli (İstanbul: Oğuz Yayınevi, 1980).

²⁷ Clifford Edmund Bosworth, “Rawwadids”, *The Encyclopaedia of Islam New Edition* (Leiden: E. J. Brill, 1995).

²⁸ Adharbayjān and Armenia in the Rawwādid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins,” *Numismatic Chronicle* 169, (2009).

²⁹ Encyclopaedia Iranica Foundation and Columbia University, “rawwadids”, erişim: 6 Ocak 2019, <http://www.iranicaonline.org/articles/rawwadids>.

³⁰ Viladimir Minorsky, *Hududü ’l-âlem mine ’l-meşrik ile ’l-magrib*, trc. Abdullâh Duman, Murat Ağarı (İstanbul: Kitapevi, 2008).

³¹ Cengiz Tomar, “Revvâdiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 36-37.

nitelendirilerek onların bölgede sadece yerli halkı sömürmek için işgalcilikle meşgul oldukları gözü ile bakılmıştır. Biz burada isnat ettiğimiz yerlerdeki *işgal* ve *ilhak* kelimelerinin yerine *feth* kelimesinden istifade etmeye özen gösterdik. Tüm bunlara rağmen tezin ilk bölümünde daha çok yerli tarihçilerin kitaplarından faydalanılmıştır. Bunlardan genel Azerbaycan Tarihi³² kitabı ile beraber Süleyman Eliyarlı'nın *Azerbaycan Tarihi*,³³ yine Azerbaycanlı tarihçi İsmail Mehmetov'un *Azerbaycan Tarihi*³⁴ Ramil Ağayev'in "Fütûhat Devrinde Azerbaycan'da Etnosiyasi Durum" *Arap Hilâfeti Devrinde Azerbaycan Ahalisi*,³⁵ Ziya Bünyadov'un *Azerbaycan Tarihi*³⁶ ve *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*,³⁷ Naile Velihanlı'nın *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*³⁸ isimli çalışmalarından da istifade ettik.

³² Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi* (Bakü: Elm Neşriyat, 2007).

³³ Süleyman Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi* (Bakü: Azerbaycan Neşriyatı, 1996).

³⁴ İsmail Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009).

³⁵ Ramil Ağayev, "Fütûhat Devrinde Azerbaycan'da Etnosiyasi Durum". *Arap Hilâfeti Devrinde Azerbaycan ahalisi* (Bakü: Turxan Neşriyat, 2017).

³⁶ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi* (Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1994).

³⁷ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda* (Bakü: Azərneşr, 1989).

³⁸ Naile Velixanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan* (Bakü: Azərneşr, 1989)

BÖLÜM 1: İSLÂM FETHİNE KADAR AZERBAJYAN

Araştırmamızın konusu olan Revvâdiler ile ilgili bölüme geçmeden önce bu hanedanın ortaya çıkıp güç kazandığı Azerbaycan coğrafyası ile ilgili genel bilgi verilmesinin önemli olduğu düşünülmektedir. Buna bağlı olarak Azerbaycan tarihi ve coğrafyası bu bölüm içerisinde tanıtılacak ve genel bir panoraması ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1.1. Azerbaycan Coğrafyası

Sınırları: Azerbaycan, yeryüzünün en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Avrupa ve Asya'nın kesiştiği noktada yerleşen Azerbaycan, yeraltı ve yerüstü zenginliklere sahiptir. Tarihi Azerbaycan coğrafyası doğu Transkafkasya³⁹ ve İran'ın kuzeybatı kesiminden ibarettir.⁴⁰ Azerbaycan kuzeyde Dağıstan, güneybatıda İrmîniyye, doğuda Hazar denizi, güneyde ise İran'la komşudur. Araz nehri Azerbaycan coğrafyasını iki hisseye ayırmakta⁴¹ ve nehrin güneyde kalan kısmı Güney Azerbaycan, kuzeyde kalan kısmı ise Kuzey Azerbaycan diye anılmaktadır.

İslam tarihçileri Azerbaycan'ı genel olarak Mugân'ın ve Aras nehrinin güneyinde Irak-ı Acem, güneybatısında Cîbal, doğusunda Deylem ve Gîlan vilayetleri, kuzeyde Arran ve İrmîniyye, batısında Anadolu topraklarına sınır olan geniş bir vilayet olarak tanımladılar. Azerbaycan kelimesi Derbend'e⁴² kadar olan Kuzey Azerbaycan coğrafyasını da ihtivâ ediyordu.⁴³ İslam coğrafyacısı İbn Havkal (IV/X.yüzyıl) Azerbaycan'ı, doğusunda Cîbal, Deylem ve Hazar denizi, batı tarafında Ermeni ve

³⁹ Doğuda Hazar denizi, batıda Karadeniz, kuzeyde Kuman nehri, güneyde Türkiye ve İran'la çevrelenmiş bölge Kafkasya olarak bilinmektedir. Kafkasya, Rusya'yı ve Orta Doğu ile Orta Asya'yı birbirine bağlamaktadır. Büyük Kafkas dağları bölgenin en yüksek dağ silsilesini oluşturmaktadır. Kafkasya dağları Hazar denizinin Bakü sahillerinden, Karadeniz sahilindeki Anapa'ya doğru kuzey-batı yönünde uzanmaktadır. Büyük Kafkas dağları bölgeyi iki kısma ayırmaktadır. Kuzeyde Büyük Kafkas dağları, doğuda Hazar denizi, güneyde İran, batıda Türkiye ve Karadeniz olan bölgeye Transkafkasya denmektedir. Transkafkasya'ya Güney Kafkasya da denilmektedir. Günümüzde Transkafkasya bölgesinde Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletleri bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Ahmet Sapmaz, *Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), 19-21.

⁴⁰ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi* (Bakü: Elm Neşriyat, 2007), 1:36.

⁴¹ Ziya Bünyadov - Yusif Yusifov, *Azerbaycan Tarihi* (Bakü: Çırağ neşriyat, 2007), 1: 15.

⁴² Farslar'ın "geçit", "kapalı kapı" olarak adlandırdıkları, Araplar'ın ise "kapıların kapısı" olarak dedikleri bölge. Sağlam kale duvarlarına ve kale kapılarına sahip şehir. Derbend şehri Azerbaycan'ın kuzey doğusunda yer alıyor. Bk. Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Derdend", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9: 164-166.

⁴³ Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan Tarihi Coğrafyası", *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 1/1 (Ocak 1932), 36.

Alan hudutları ve bir miktar el-Cezîre hududu, kuzeyinde Alanlar, Kafkas dağları, güneyinde ise Irak, el-Cezîre'nin bir kısmı şeklinde tarif etmektedir.⁴⁴

Yüzölçümü: Azerbaycan'ın tarihi topraklarının yüzölçümü 250 bin kilometrekareden fazlaydı. Çağdaş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yüzölçümü 86.6 bin kilometrekare, İran İslam Cumhuriyeti'nin terkibine dâhil olan toprakların yüzölçümü ise 135 bin kilometrekaredir. 1918 yılında Azerbaycan tarihi topraklarının bir kısmında Ermenistan devleti kurulmuş, 1921'de de Rusya İmparatorluğu Azerbaycan'ın ezeli topraklarını parçalayarak Azerbaycan'ın batı bölgesini, Göyçe, Zengezur ve Derelyez vilayetlerini Ermenistan'a, kuzeybatı kısmındaki Borçalı bölgesini Gürcistan'a vermiş, kuzeyde yerleşen Derbend'i ise kendi topraklarına katmıştır.⁴⁵ Rusya ve Kaçar⁴⁶ devleti arasında 1828'de imzalanmış *Türkmençay* antlaşmasından sonra Azerbaycan coğrafyası iki yere ayrılmış, Aras nehri sınır olmuştur. Bundan sonra kuzeyde kalan kısma Kuzey Azerbaycan, Güneyde kalan kısma ise Güney Azerbaycan deyimi kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁷

Coğrafi Özellikleri: Azerbaycan coğrafyası zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklara sahiptir. Uzun zamandan beri burada kazılar vasıtasıyla petrol ve doğalgaz çıkarılmaktadır. Petrol ve doğalgazdan başka magnezyum, demir, krom, mis, kobalt, kükürt, barut, taş, tuz ve birçok faydalı gazlar coğrafyanın zenginliklerinden sayılır. Ülkenin en büyük nehirleri Kür ve Aras'tır.⁴⁸ Kür nehri genel olarak Kafkas'ın en büyük nehri olma özelliğine sahiptir. Uzunluğu 1515 km. olan bu nehrin başlangıç noktası Türkiye Cumhuriyeti'dir. Azerbaycan'ın ikinci büyük nehri ise Aras'tır. 1072 km. uzunluğa sahip olan Aras nehrinin de başlangıç noktası Türkiye'dir. Azerbaycan'da mevcut olan nehirler köken itibarıyla genellikle dağ nehirleri arasında sayılmaktadır.⁴⁹

⁴⁴ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadi İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 2. Baskı (Leiden: E. J. Brill, 1938), 331; Müslümanlar zamanında Azerbaycan şehirleri ile ilgili bilgi elde etmek için ayrıca bk. İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l- memalik*, 119.

⁴⁵ Azerbaycan Bilimler Akademisi, *Azerbaycan Etnografyası* (Bakü: Şark-Garb Neşriyat, 2007), 1: 12.

⁴⁶ Soyları Ağça Koyunlu, Akçalı, Bayatı boylarından oluşan, zamanında Azerbaycan'ın kuzeyine yerleşmiş Türk grupları. Bunlar Ağa Muhammed Han tarafından 1796 senesinde İran'ın bir bölümü, Gürcistan ve Azerbaycan dâhil olmak üzere bir devlet tesis ettiler. Bk. Faruk Sümer, "Kaçarlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24: 51-53.

⁴⁷ Ramil Ağayev, *Arap Hilâfeti Devrinde Azerbaycan Ahalisi* (Bakü: Turxan Neşriyat, 2017), 24.

⁴⁸ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 1: 38-39.

⁴⁹ Azerbaycan Bilimler Akademisi, *Azerbaycan Etnografyası*, 2: 12.

Azerbaycan dağlık bir ¼lkedir. B¼y¼k Kafkas ve K¼¼¼k Kafkas dağ silsileleri Azerbaycan'ı kuzeyden ve g¼neyden kuşatır.⁵⁰

İsmi: M.Ö. 3000'li yıllarda G¼ney Azerbaycan b¼lgesi i¼in “Aratta”, “Kutium”, “Luluppi” gibi isimler kullanılırken, M.Ö. 2000'li yıllarda Urmiye g¼l¼ havzasındaki b¼lge i¼in “Turukkum” isminin kullanıldığı bilinmektedir. Bu isimlerden *Aratta* dağlık ve dağ anlamını taşır. M.Ö. 1000'li yıllara gelindiğinde b¼lgede Asur devletinin h¼kim olduğu ve onların devletleri i¼in *Manna* ismini kullandıkları bilinmektedir.⁵¹

Kaynaklarda *Azerbaycan* ismini B¼y¼k İskender'in kumandanı Atropat'a atfedener bulunmaktadır. Atropat, Ahamen¼ generali olarak Media'nın bazı b¼lgelerini y¼netiyordu. B¼lgeye III. asırdan sonra “Azurbazagan” da deniliyordu.⁵²

Antik kaynaklarda G¼ney Azerbaycan i¼in “Atropatena”, Kuzey Azerbaycan i¼in ise “Albaniya” ismi kullanılıyordu. Lakin Suriya ve Bizans kaynaklarında b¼lge i¼in “Adorbigan”, “Adarbagan”, Fars kaynaklarında “Aturpatakan”, “Adarbadagan”, İslam tarihi kaynaklarında, “Aderbican”, “Azerbican” ve “Azerbaycan” şeklinde kullanımlar vardı.⁵³ M¼sl¼manlar'ın kullandığı *Azerbaycan* ismi İrani'lara ve T¼rklere de bu şekilde intikal etti.⁵⁴

Kaynaklarda Azerbaycan isminin T¼rk k¼kenli olması hakkında bazı g¼r¼řler de bulunmaktadır. İlhanlı devlet adamı, tarihçi ve ¼lim Ebu'l Hayr Reřid¼ddin'in (¼. 718/1318) “*C¼m¼ et-Tev¼r¼h*”⁵⁵ ve Muhammed H¼seyin b. Halef-i Tebr¼zi'nin *Burh¼nı-Kat'ı*⁵⁶ isimli eserlerinde bu tez savunulmaktadır. Buna g¼re Azerbaycan isminin eski T¼rk boylarından olan “Az” halkı (K¼ltikin kitabesinde ismi ge¼mektedir) ile bağlı olduğu iddia edilmektedir.⁵⁷

⁵⁰ B¼nyadov – Yusufov. *Azerbaycan Tarihi*, 1. 15.

⁵¹ B¼nyadov – Yusufov. *Azerbaycan Tarihi*, 1. 17.

⁵² Zeki Velidi Togan, “Azerbaycan”, *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 2: 93.

⁵³ B¼nyadov – Yusufov. *Azerbaycan Tarihi*, 1. 18.

⁵⁴ Togan, “Azerbaycan”, *İslam Ansiklopedisi*, 2: 93.

⁵⁵ Eserle ilgili bk. Ramazan şeşen, “C¼miu't-Tev¼r¼h”, *T¼rkiye Diyanet Vakfı İsl¼m Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7: 132-134.

⁵⁶ Fars¼adan Fars¼aya s¼zl¼k. Eserle ilgili bk. Ayla Demiroğlu, “Burh¼n-ı Katı”, *T¼rkiye Diyanet Vakfı İsl¼m Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 432-433

⁵⁷ S¼leyman Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, (Bak¼: Azerbaycan Neşriyatı, 1996), 77-78.

Ülkenin ismi hakkında eski Sümer çivi yazılarında belirtilen “Andirpatian”, “Adirpatyan”, “Aderpatyan” isimleri, Azerbaycan isminin en kadim ve ilk formu olarak kabul edilmektedir.

İslam’dan önce Azerbaycan dendiği zaman, Hemedan⁵⁸ ve Zencan’dan Derbend’e kadar olan büyük bir coğrafya düşünölmekteydi.⁵⁹ Ancak Müslömanlar Azerbaycan ismini kuzeyde Derbend, güneyde Kazvin⁶⁰ ve Zencan⁶¹, batıda Erivan⁶², Göyçe ve Tiflis’e kadar olan arazileri kapsayacak şekilde kullanmaktaydılar.⁶³

Müslömanlar zamanında Azerbaycan’ın güney sınırı Sîser,⁶⁴ kuzey sınırı ise Aras nehrine kadar olan bölgeleri kapsasa da bazen Azerbaycan, Derbend’e kadar addediliyordu. 1929 senesinde Pehlevî dilindeki bir kitabenin bulunarak okunması ile Derbend şehrinin de Azerbaycan’dan sayıldığı kanıtlandı. Bu yazıtta Derbend’in Azerbaycan coğrafyasına ait olduğu birkaç defa tekrar edilmektedir. Bundan başka *Sûretü’l-arz* kitabının yazarı meşhur Arap coğrafyacısı İbn Havkal (IV/X.Yy) Azerbaycan’ı gezerek İrmîniyye, Arran ve Azerbaycan haritası⁶⁵ çizdi ve bu bölgenin tamamına Azerbaycan⁶⁶ dedi. Bölge İlhanlılar’dan sonra tamamen Türkleşti ve bölgede hâkim dil Türk dili oldu. Bölgede yaşayanlara ise Azerbaycan Türkleri denmeye başlandı.⁶⁷

İslam tarihi kaynaklarında İslam öncesi devirde bu coğrafyadan bahsederken genel olarak yani Aras nehrinin hem güneyi hem de kuzeyi için Azerbaycan kelimesi

⁵⁸ Tahran-Bağdat yolu üzerinde, Kirmanşâh, Irak ve Kazvin’e komşu olan İran şehri. Bk. Tahsin Yazıcı, “Hemedan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17: 183-185.

⁵⁹ Togan, “Azerbaycan Tarihi Coğrafyası”, 44.

⁶⁰ Elburuz dağlarının güney eteğinde, Tahran’ın 150 km. kuzeybatısında ve denizden 1290 m. yükseklikte Sâsânî Hükümdârı I. Şapur tarafından milâdî 250 yılına doğru, Deylemîler’in akınlarına karşı İmparatorluğun sınırlarını koruma amaçlı kurulan şehir. Bk. Marcel Bazen, “Kazvin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 154-155.

⁶¹ Denizden 1625 m. yükseklikte Tahran’dan Tebriz’e giden yol üzerinde yerleşen şehir. Bk. Abdülkerim Özeydın, “Zencan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44: 251-253.

⁶² Daha önce Revan olarak bilinen kent. Şimdiki Ermenistan devletinin başkenti. Anadolu, İran ve Kafkasya arasında önemli geçit rolü bulunmaktadır. Bk. Mustafa Aydın, “Revan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 26-29.

⁶³ Bünyadov – Yusifov. *Azerbaycan Tarihi*, 1. 19.

⁶⁴ Tahran’ın güneybatısında, Irak’ın kuzeydoğusunda Güney Azerbaycan coğrafyasının güney sınırında bulunan bir şehir.

⁶⁵ Bu harita için bk. İbn Havkal, *Sûretü’l-arz*, 332.

⁶⁶ İbn Havkal, *Sûretü’l-arz*, 331.

⁶⁷ Togan, “Azerbaycan”, 2: 94.

kullanılırken daha sonra bölgenin Aras nehrinin kuzeyinde kalan kısmı için ayrı bir isim kullanıldı. Bu durumda *Arran*⁶⁸ ve *Azerbaycan* olarak iki ayrı isim kullanılır oldu.⁶⁹

1.2. Azerbaycan'da Kurulan İlk Devletler

Azerbaycan coğrafyasında siyasî oluşumun ortaya çıkması M.Ö. III. binli yıllara dayanmaktadır. Güney Azerbaycan (İran Azerbaycan'ı) bölgesinin Mezopotamya'ya sınır olması hasebiyle zamanın Sümer yazıtlarında burada coğrafya ile ilgili ilk siyasî oluşumlar hakkında bilgi bulunmaktadır.⁷⁰ Bu yazıtlarda Azerbaycan coğrafyasında M.Ö. III. binli yıllarda ortaya çıkan en eski, Aratta, Lullubbim, Kuti, Kas ve Zamua devletlerinden bahsedilmektedir.⁷¹

Aratta, Azerbaycan bölgesinde ortaya çıkan ilk siyasî oluşumdur. Bu devlet III. binli yıllarda Urmiye gölünün güneyinde varlığını sürdürdü. Aratta halkı çok tanrılı inanç sistemine sahiplerdi. III. binli yılların ikinci yarısında Aratta devleti tarih sahnesinden çekildikten sonra onun yerini Lulubbi devleti aldı. Onlar sema, bereket ve sevgi ilahlarına sitayiş etmişlerdi. Azerbaycan'ın güney batısında III. binli yıllarda Kutium devleti de varlık gösterdi. Onlar da çoktanrılı inanca sahiplerdi. M.Ö. III. binli yılların sonunda Lulubbi ve Kuti devletleri tarih sahnesinden silindiler.⁷²

1.2.1. Manna

Milattan önce II. binyılın yarısından sonra Urmiye gölü havzasında kabile eksenli yapı dağılmaya başlamış, yerini daha çok arazi ve coğrafi konuma dayalı yönetim şekli olan “Çarlıklar” almaya başlamıştır. Milattan önce I. binyıllara gelindiğinde Güney Azerbaycan bölgesinde ortaya çıkan küçük Çarlıklar, Asur devletinin bölgeye akınlarını durdurmak amacıyla onlara karşı mücadele etmişlerdir.⁷³

Manna devleti bölgede Urartu, Lullubbim, Zamua, Kuti devletlerinin varisi sayılır. Assur ve Urartu kaynaklarında onlara Manna deniliyordu. Manna devleti Asur ve

⁶⁸Azerbaycan ve Arran hakkında daha geniş bilgi için bk: Ağayev, Ramil. “Fütûhat Devrinde Azerbaycan'da Etnosiyasi Durum”. *Arap Hilâfeti Devrinde Azerbaycan Ahalisi*. 24-41. Bakü: Turxan Neşriyat, 2017.

⁶⁹ Ağayev, *Arap Hilâfeti Devrinde Azerbaycan Ahalisi*, 29.

⁷⁰ İsmail Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009), 79. Sümer toprakları, günümüz Suriye ve İran devletlerinin bir kısmı ve Irak'ın tamamını kapsamaktaydı. (Harriet Crawford, *Sümer ve Sümerler*, trc. Nihal Uzan (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2010), 6) Sümerlerin Türk kökenli oldukları hakkında görüşler olmasına rağmen günümüze kadar onların etnik kökenleri ile ilgili kesin bir bilgiden söz edilememektedir. Bk. Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi*, 79-83.

⁷¹ Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi*, 79-83.

⁷² Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi* (Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1994), 61-72.

⁷³ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 1: 147.

Urartu devletleri ile savaş halindedirler.⁷⁴ Bu devlet Urmiye gölü havzasında ortaya çıkmıştır.⁷⁵ Manna ismi tarihte M.Ö. 843 yılında III. Salmanasar'ın kitabesinde görülmüştür.⁷⁶ Manna devletinin zayıflaması ve tarih sahnesinden çekilmesi ile beraber bölgede yeni güç olarak Midiyalılar ve Ahamenîler ortaya çıkmıştır. Midiyalılar ve Ahamenîler Fars asıllı gruplardan oluşmaktaydı.⁷⁷

1.2.2. Midiyalılar (Mada) ve Ahamenîler

Tarih kaynaklarında Manna devleti ile beraber aynı zamanda Midiya devletinden de bahsedilmektedir. Midiya devleti Manna devletinin güney-doğusunda M.Ö. IX. asırda ortaya çıktı. Midiya devletinin başkenti Ekbatan (şimdiki Hemedan) şehriydi. Kısa süre içinde Midiyalılar, Manna devletini kendilerine tabi kıldılar. M.Ö. 550'de ise Midiya devleti Pers devletlerinden biri olan Ahamenîler'in terkiğine katılarak bağımsızlığını kaybetti.⁷⁸

M.Ö. VI. asrın ikinci yarısında Midiya devleti zayıflamaya başladı. Fars asıllı Ahamenîler devleti ile uzun süren savaşlar sonunda Ahamenîler, Midiya devletinin varlığına son verdiler. Ahamenîler, İran'ın güney-doğusunda bulunmaktaydılar. Var oldukları bölgelere Fars eyaleti deniliyordu. Ahamenîler devletinin sınırları batıda Aralık denizi, doğuda ise Asya'ya kadar uzanıyordu. Bu devletin büyümesinde *Kuruş* isimli hükümdarın rolü büyüktü. Kurduğu bu büyük devlette istikrarı sağladığı ve halkın refah seviyesini yükseltmek için çaba sarfettiği kaydedilir. Ahamenîler devleti zamanında devletin sınırları içerisine Azerbaycan'ın hangi kısımlarının dâhil olduğunun tespit edilmesi zor görünmektedir. Ahamenîler devletinin en önemli şehirlerinden birisi de Ekbatan⁷⁹ oldu ve bu şehri devletin merkezi yaptılar. Farşlılar'ın Midiya ülkesini işgal ettikten sonra onların idarî usullerini benimsedikleri aktarılmaktadır. Ancak kadim Yunan kaynaklarının Ahamenî krallarını Midiyalılar'ın devamlıları yani "*Midiyalılar*" diye adlandırdıkları görülmektedir.⁸⁰ Dolayısıyla Farşlılar'ın idarî usulünü benimsediği devlet Midiyalılar'ın devamı olarak görülen Ahamenîler devletidir.

⁷⁴ Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi*, 84-85.

⁷⁵ Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, 51-52.

⁷⁶ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 1: 153.

⁷⁷ Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, 74-75.

⁷⁸ Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, 61-72.

⁷⁹ Şimdiki Hemedan bölgesi.

⁸⁰ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 1: 202-203.

Ahamenî şahı II. Kiros M.Ö. 530 senesinde Azerbaycan topraklarında Aras nehri civarında yaşayan Massagetler üzerine sefer düzenledi. Onların Skif-Sak toplumundan oldukları hakkında bilgiler mevcuttur.⁸¹ II. Kiros, Massaget toplumunu hâkimiyeti altına almaya çalışıyordu. Bu esnada Massagetler'in başında kadın hükümdar Tomris vardı. Persler, Massaget topraklarına ayak basarak ilk başta Massaget ordusuna zayıf verdirdiler. Ardından iki ordu arasında kanlı savaş başladı ve Massagetler mutlak bir zafer elde ettiler.⁸² Dolayısıyla Ahamenîler'in Azerbaycan topraklarına işgal yürüyüşü neticesiz kaldı. Sonuçta Massagetler, kadın hükümdarları Tomris'in kumandanlığı altında Ahamenîler'i ağır mağlubiyete uğratarak topraklarından çıkardılar. M.Ö. 336 senesinde Makedonya'da İskender tahta çıktığı zaman babasının siyasetini devam ettirerek ordusuyla beraber Anadolu'ya doğru ilerledi. Kısa zaman içerisinde Ahamenîler devletini mağlup ederek bölgeyi kendi topraklarına kattı. Bununla da Ahamenîler devleti tarih sahnesinden silinmiş oldu.⁸³

1.2.3. Kimmerler, Skifler, Massagetler

M.Ö. VIII. yüzyılda bölgede Kimmerler, Skifler ve Massagetler'in varlıklarından bahsedilmektedir. Skifler ve Massagetler'in soyları hakkında yapılan çalışmalar onların Türk olduklarını ortaya koymaktadır. Bölgede Skif ve Massaget toplumlarına ait yer adları ve deyimleri halen mevcudiyetini korumaktadır.⁸⁴ Kimmerler, M.Ö. II. binyılların sonu I. binyılların başlarında Karadeniz'in kuzey sahillerinde oturmaktaydılar. M.Ö. VIII. yüzyıllarda Kimmerler, Skifler tarafından sıkıştırılarak kendi yerlerinden göç etmek zorunda bırakıldılar ve Asya coğrafyasına doğru ilerlediler. Onlar bölgeye geldikten sonra bölgede bulunan Asur devleti ile savaşmaya başladılar. Kimmerler, Midiyalılar'la dostluk ilişkileri kurarak Asurlular'ı Midiya'dan çıkarmayı başardılar. Skifler'in ise Manna devletine yakın ya da komşu oldukları bilinmektedir. Skifler'in bu topraklara M.Ö. VIII. asırda geldikleri tahmin edilmektedir.⁸⁵

⁸¹ Bünyadov – Yusifov. *Azerbaycan Tarihi*, 1: 130-133.

⁸² Emre Erten, "Antik Yazarlarda Bir İskit Kraliçesi: Tomyris", *Mediterranean Journal Humanitie* 6/2 (2016): 238-239.

⁸³ Bünyadov – Yusifov. *Azerbaycan Tarihi*, 1: 131-134.

⁸⁴ Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, 43-44.

⁸⁵ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 1: 183-88, 188-189.

1.2.4. Atropatena ve Albaniya

Büyük İskender'in bölgeye hücumu neticesinde (M.Ö. III. asırlar) Ahamenîler devleti tarih sahnesinden çekildi. Bölge tamamen İskender'in hâkimiyeti altına girdi. İskender'in ölümünden sonra ise bölgede iki devlet ortaya çıktı. Bunlardan, kuzeyde kurulanı Albaniya, güneydeki ise Atropatena devletiydi. Atropatena devletinin arazisi Güney Azerbaycan coğrafyası ve Kuzey Azerbaycan bölgesinin de güney taraflarından ibaretti. Başkenti ise Kazaka (Ganzak) şehriydi. Bugünkü Azerbaycan isminin de dilde fonetik değişikliğe uğrayarak "Atropaten" adından ortaya çıktığı varsayılmaktadır. Atropaten ismi ise Ahamenîler'in devlet memuru, Midiya yöneticisi ve kumandanı Atropat'tan meydana geldi.⁸⁶

M.Ö. III. yüzyılın yarısında Atropatena devletini Artabaz isminde bir hükümdar yönetiyordu. Onun devrinde devletin sınırları Hazar denizinden Ermenistan ve Gürcistan'ın içlerine doğru uzanıyordu.⁸⁷ Atropatena devletinin hâkimiyetinde yaşayan toplulukların dilleri hakkında muhtelif tezler ileri sürülmektedir. Tarihi kaynaklardan yola çıkarak bunların yarısının Türk kökenli, yarısının ise Fars kökenli olma ihtimalleri güçlü görülmektedir. Azerbaycan Türk dilinin oluşum sürecinin bu zamanlardan itibaren başladığı düşünülmektedir.⁸⁸

Yukarıda da söylendiği gibi Atropat adı Azerbaycan adının eski hali olarak bilinir. Ancak şimdiye kadar Atropat adı ile ilgili çalışmalarda adın ne anlama geldiği tam olarak çözülemedi. Bununla ilgili en yaygın görüş "ateş ülkesi", "ateşin korunduğu yer" manasında olduğudur. Kelimenin kökeni hakkında ise iki görüş mevcuttur. Bir grup araştırmacı Fars kökenli dediği halde, başka bir grup ise Türk kökenli olduğunu iddia etmektedir.⁸⁹

Tarihte Atropat'ın adına ilk defa M.Ö. 331 senesinde vuku bulan Gaugamela savaşında rastlanmaktadır. Babasının yerine tahta çıkan Büyük İskender, Asya'ya doğru yürümeye başladığı zaman bölgede Ahamenîler devleti mevcuttu. İskender, Ahamenîler devleti ile yaptığı savaşlarda galip gelerek bölgeyi hâkimiyeti altına aldı. Gaugamela adı verilen bu savaşta Atropat, Mada ordularının başkumandanıydı. Atropat, yenik düştü ve bundan sonra İskender'e bağlı olarak Mada'yı yönetmeye

⁸⁶ Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, 77.

⁸⁷ İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan*, 2.

⁸⁸ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 1: 280.

⁸⁹ Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi*, 131.

devam etti. İskender'in ölümünden sonra kurduğu imparatorluk parçalandı. Bu vakitten sonra Atropat da kendi bağımsızlığını ilan etti. Onun devleti Atropatena olarak anılmaya başlandı.⁹⁰

Azerbaycan'da Aras nehrinin kuzeyindeki topraklara ise Albaniya⁹¹ denilmekteydi. Bu coğrafyaya antik çağlardan itibaren Türk dilini konuşan grupların geldiği bilinmektedir.⁹² Albaniya'nın sınırları tam olarak belirlenemese de çağdaş Azerbaycan ve Ermenistan devletinin bulunduğu coğrafya (Batı Azerbaycan) ve İberiya (Hazar denizi ile Gürcistan coğrafyası arasında olan topraklar) arasında olduğuna kanaat getirilmektedir. Albaniya'nın hâkimiyetinde yaşayan halkların dilleri hakkında farklı tezler ileri sürülmektedir. Burada Sakasen, Mük, Uti, Garqar, Udin, Ud, Sovde, Kaspi, Gelve, Leg isimli gruplar yaşamaktaydılar. Bu topluluklardan bazılarının (Sakasen, Kaspi) Türk oldukları iddia edilmektedir.⁹³

M.Ö. III-II. yüzyıllarda Albaniya'ya kuzeyden Massagetler gelmeye başladılar. Massagetler, Kür nehri havzasında kendilerine çarlık tahsis ettiler. Uluslararası kervan yolları Albaniya'dan geçiyordu. Bu kervan yollarının bir bölümünü Massagetler kontrol altında tutuyorlardı. Kaynaklarda Albaniya'nın Transkafkasya, Güney Ön Asya, Anadolu, Suriya, Mısır ve Egey halkları ile ilişkileri olduğu ve onlarla ticari işbirliği içinde oldukları varsayılır. M.Ö. I. asırda ve M.S. I. asırda bölgede güç kazanma adına iki güçlü devlet, Roma ve Parfiya arasında şiddetli savaşlar yaşandı. Romalılar art-arda birkaç savaş kazanarak Albaniya'ya doğru ilerlediler ve Albanlarla savaşa giriştiler.⁹⁴

Albaniya Kilisesi, hem Kafkas'ın hem de dünyanın en eski kiliselerinden sayılır. Albaniya devleti kurulduğu zaman Hıristiyanlık devlet dini değildi. Ancak daha sonraları Suriye Yeruselim (Kudüs) taraflarından Albaniya'ya Hıristiyan misyonerler gelmeye başladılar. Albaniya devletinde Hıristiyanlığın yayılması iki dönem halinde ele alınmaktadır. Birinci dönem IV. asra kadar olan dönem (Süryani yanlı), ikinci

⁹⁰ Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi*, 132-133.

⁹¹ Daha fazla bilgi için bk. Moisey Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, trc. Ziya Bünyadov (Bakü: Avrasya Press, 2006).

⁹² Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 1: 280.

⁹³ Bünyadov – Yusifov, *Azerbaycan Tarihi*, 1: 157-158.

⁹⁴ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 1: 331-333.

dönem ise Grigor'un (Yunan yanlı) dönemidir. Albaniya Kilisesi, Yerusalem Kilisesine bağlıydı. Albaniya'da Hıristiyanlığı havari Varfolomey ve Faddey yaydı.⁹⁵

Albaniya hükümdarı Urnayr 313'te Hıristiyanlığı devlet dini olarak kabul etti. Bundan sonra Hıristiyanlık Albaniya devletinde güçlendi. Putperestlere ait olan mabetler ve topraklar onlardan alınarak Hıristiyan kilisesine verildi. Urnayr ve ondan sonra gelen birkaç hükümdar putperestliği Albaniya'dan temizlemekle meşgul oldular. Putperestler takip ediliyor ve öldürülüyordu. Tüm bunlara rağmen putperestlik bölgede kendini korumayı başardı. Hatta VII. asra kadar putperest inancına sahip kimselere rastlanmaktaydı.⁹⁶

1.3. Sâsânîler

M.S. 226'da İran'da Fars asıllı Sâsânîler sülalesi hâkimiyet kurdular. Onlar, kendilerini "Şâhenşâh" diye adlandırırlardı. Eyalet yöneticileri ise "Merzubân" diye adlandırırlardı. Roma İmparatorluğunun zayıflaması ile Sâsânîler bölgede güçlerini arttırarak büyük topraklar ele geçirdiler.⁹⁷ Sâsânîler daha sonra Zerdüşť dinini benimsediler ve imparatorluk içinde yaymaya çalıştılar.⁹⁸

Güneyde Sâsânî devleti meydana geldiği zaman kuzeyde Albaniya devleti mevcudiyetini kaybetmedi. Genel olarak onlar Sâsânîler'e tabi olsalar da zaman zaman bağımsız siyaset yürüttüler.⁹⁹ Bölgede Sâsânîler ve Roma İmparatorluğu daha fazla toprak elde etmek için savaşıyorlardı. Albanlar, Roma ile savaşlarda Sâsânîler'in yanında yer alıyorlardı. Sâsânîler için Azerbaycan'ın kuzeyi büyük önem arz ediyordu. Onlar kuzey kabilelerinin baskınlarından korunmak için Derbend geçidini tutmaya çalışıyorlardı. Sâsânîler IV. asırda Derbend'e büyük ve sağlam bir kale inşa ettiler.

⁹⁵ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 60-61.

⁹⁶ Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, 116-117.

⁹⁷ Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, 117.

⁹⁸ Zerdüşť'ün yaşadığı tarihler kesin olarak bilinmemekle beraber onun M. Ö. XVI. ve XVII. yüzyılları arasındaki bir sürede yaşadığı belirtilmekte, yaşadığı yer hakkında ise Doğu İran'ın farklı bölgeleri gösterilmektedir. Zerdüşťlük, kurucusu Zerdüşť'ün adı ile anılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de ise Mecûs olarak geçer. Zerdüşťlükteki tanrıya *Ahura-Mazda* denir. (Ali Erbaş, "Zerdüşťlük'te Din Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları*, 2 (20-21 Kasım, 1998): 269-270) Rivayete göre İran, Turanlılar tarafından istila edilince halk sefil duruma düştü. Açlık ve sefalet insanları yoldan çıkardı ve toplumda değerler kayboldu. Zerdüşť insanları bu durumdan çıkarmak için *Sabalan* dağına çıkarak bilgiyi bulana kadar orada kalacağını söyledi. O, burada uzun zaman kaldıktan sonra tanrı *Ormuzd*'un yanına çağırıldı ve onun yanında ona mukaddes kitap Avesta verildi. Avesta, Zerdüşťlüğün mukaddes kitabı sayılıyordu. Kitap Zerdüşť ile tanrı *Ormuzd* arasında geçen diyaloglardan ibaretti. Zerdüşť daha sonra Avesta'nın öğretilerini insanlara tebliğ etmeye başladı. Zerdüşť'ün kızı, İran kralının veziri ile evlenince onun öğretileri de devletin dini haline geldi. Detaylı bilgi için bk. Haluk Hacaloğlu, *Zerdüşť* (İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1995), 15, 17, 24, 27, 33.

⁹⁹ Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, 117-118.

Ayrıca onlar, güçlerini bölgeye yaymak için İran dilli toplulukları da buraya yerleştirdiler.¹⁰⁰

III. asırdan sonra Atropatena devleti Sâsânîler devletinin terkiğine katıldı. Bölgenin en önemli merkezlerinden birisi Sâsânîler'in büyük mabetlerinin bulunduğu yer olan Azerabad'dı (Tebriz). Sâsânîler'in hem askerî üssü hem de Şâhenşâh sarayı burada bulunuyordu. Bölgede Tebriz şehirden başka önemli şehirler de mevcuttu. Merâga, Cabravan ve Nerîz şehirleri de zamanın önemli şehirleri arasında sayılmaktadır.¹⁰¹ Arap kaynaklarında Urmiye şehirden de bahsedilmektedir. Kaynaklarda burası "Zerdüştün şehri" şeklinde geçmektedir.¹⁰²

İslam coğrafyacısı İbnü'l-Fakîh (Hemedânî) *Kitâbü'l-Büldân* isimli eserinde Berkerî, Selmâs, Mugân, Hoy, Varsân, Beylakân, Merâga, Nerîz, Tebriz, Berde, Hunec, Meyânic, Merend, Gülsere, Urmiye, Cîlân, Tarm, Berzend, Gence, Cebrevân ve Bezz şehirlerinin ismini saymakta ve bu şehirlerin hepsinin Azerbaycan şehirleri olduğunu söylemektedir.¹⁰³

Sâsânîler devrinde Azerbaycan bölgesine Oğuz kabilelerinin göçleri de görülür. Bizans, Sâsânî ve Albaniya, Oğuz Türklerini, savaşta onlara destek vermeleri amacı ile kendi saflarına çekmeye çalışıyorlardı. V. asrın sonlarına gelindiğinde bölgeye Hun kavimleri akın etmeye başladılar.¹⁰⁴

Hunlar M.Ö. 1000 yılları başlarında Orta Asya'da en eski Türk devleti olarak ortaya çıktı. Onlar, Moğol çöllerinden Altay dağlarına kadar uzanan geniş topraklarında yaşıyorlardı. Hunlar güçlendikçe Çin'e hücumlar gerçekleştiriyor, topraklarını genişletmeye çalışıyorlardı. Onlar M.Ö. III. yüzyılda Orta Asya'da en büyük güç haline geldiler.¹⁰⁵ Daha sonra Hazar denizinin kuzeyinden bölgeye doğru Hunlar'ın yeni akınları başladı. Hunlar VII. asra kadar Albaniya'yı hâkimiyetleri altında tuttular.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, 118-119.

¹⁰¹ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 20.

¹⁰² Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedani İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yusuf Hadi (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996/1416), 582; Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 20.

¹⁰³ İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, 582.

¹⁰⁴ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 25-26.

¹⁰⁵ Faris Çerçi, "Hunlar'da Sosyal, Siyâsî Hayat ve Devlet-Halk İlişkileri", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi* 5/1 (2003): 60-61.

¹⁰⁶ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 25-27.

V. yüzyılda Hazarlar, Çinliler'in yaşadıkları topraklardan batıya doğru gelmeye başladılar ve Ural nehrini geçerek Ukrayna'ya kadar geldiler. Hazar kelimesi "geçen adam" manasında kullanılıyordu. Hazarlar Kafkasya topraklarına yerleştiler. VII. yüzyılda Hazarlar güneyde Karadeniz, Hazar denizi ve Kafkasya'nın büyük bölümü, doğuda Azak denizi ve Kazak bozkırlarına sahiptiler.¹⁰⁷ 552'de Albaniya devleti, kuzey sınırları boyunca Hazar Hanlığının istilası ile karşı karşıya kaldı. Albaniya devleti başkenti Çola şehrinden alarak Berde şehrine taşıdı. Hazarların akınları VII. asra kadar devam etti.¹⁰⁸

Hazarlar'ın akınları bir yana diğer yandan da Sâsânîler, Albaniya'nın topraklarını işgal ederek orada kendi yönetimlerini tesis etmeye çalışıyorlardı. İşgal ettikleri yerlere merzubânlar tayin ediyor, idarî, savaş ve mahkeme sistemini kendi ellerinde bulunduruyor, vergileri kendi adamları vasıtasıyla toplatıyor ve merzubânlara, Zerdüş inancının bölgede yayılması için destek veriyorlardı.¹⁰⁹

Albaniya devletini I. asırdan VI. asra kadar Arsaklılar sülalesi yönetti. Onların hâkimiyetlerine ise Sâsânîler son verdi. Sâsânîler, Albaniya devletini Roma ile yaptıkları savaşta kendilerine yardım etmelerine mecbur ediyordu. Bunun da etkisiyle Albaniya devletinde Sâsânîler'e karşı isyanlar çıkmaya başladı. Albaniya yöneticisi II. Vaçe'nin hâkimiyeti yıllarında onun başkanlığı altında Sâsânîler'e karşı isyanlar daha da büyüdü. Sâsânîler bölgede Hıristiyanları yok etmeye çalışıyorlardı. 450'de Albaniya ile Sâsânîler arasında Halhal denen yerde büyük bir savaş meydana geldi ve Albaniya bu savaşta Sâsânîler'i mağlubiyete uğrattı. Albaniyalılar, Sâsânîler'in aldıkları kaleleri yeniden ellerine geçirmeye ve onları ülkeden kovmaya başladılar. Çıkan bu isyan 463 senesinde Sâsânîler tarafından güçlükle bastırıldı.¹¹⁰

487 senesinde Albaniya'da Mu'mîn lakaplı II. Vaçakan hâkimiyet sağladı. II. Vaçakan da Arsaklılar sülalesine mensuptu. Onun devrinde Albaniya devleti medeni ve dini bakımdan yükseliş yıllarını yaşadı. O, Hıristiyanlığı ülkede yaymakla meşguldü. Ülkenin baştan-başa Hıristiyan olması için elinden geleni yapıyordu. Bağımsız bir Albaniya Kilisesi kurarak ülkede dindar ve sivil kesimin beraber olarak yaşayacakları bir ülke kurmaya çalıştı. Sâsânîler VI. asırda güçlenerek bölgede bağımsız

¹⁰⁷ Jacques Piatigorsky- Jacques Sapir, *Hazar İmparatorluğu*, trc. Hande Güreli (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2007), 8-10.

¹⁰⁸ Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, 126.

¹⁰⁹ Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, 125.

¹¹⁰ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 54-58.

hükümranlıklara son vererek onları merkezi İran yönetimine tabi kıldı. 510 yılında da Albaniya devletinde hâkimiyette olan Arsaklılar sülalesini ortadan kaldırdı.¹¹¹

V. asırda bölgede Mezdekîler hareketi ortaya çıktı. Hareket, öncüsü Mezdek'e nisbetle bu isimle anılıyordu. Bu grubun maksadı Sâsânî zulmüne karşı halkı korumak ve onları bu zulümden kurtarmaktı. Daha çok Mânî'nin ilkelerinden yola çıkan hareket Sâsânîler devrinde büyüyerek onları tehdit etmeye başladı. Bir süre sonra hareketin lideri yakalanarak hapse atıldı ve orada öldürüldü.¹¹²

Arsakiler'den sonra Mehrânîler sülalesi Albaniya devletinde yöneticilik yapmaya başladı. Onların Sâsânî kökenli oldukları varsayılmaktadır. Mehrânîler sülalesinin en önde gelen yöneticisi Cavanşir isimli bir hükümdardı. Cavanşir, babası hayattayken Sâsânî-Albaniya ordu birliğinin komutanlığına atandı ve 7 sene Müslümanlara karşı Sâsânîler safında savaştı.¹¹³

Müslümanların Azerbaycan bölgesine gelişleri sırasında Azerbaycan coğrafyasında durum pek iç açıcı değildi. Ülke Sâsânî, Bizans ve Hazarlar'ın bölgede gücü ele geçirmeye çalışmaları amacıyla vuku bulan savaşlar nedeniyle oldukça sıkıntılı bir durumdaydı. Yaşanan bu savaşlar nedeniyle halk sefalet içerisinde yaşamını sürdürmeye çalışıyordu. I/VII. asrın başlarında Hazarların kuzeyden hücumları Sâsânîler tarafından önlenemedi ve Hazarlar ülkeyi işgal ederek Sâsânîler'i ağır mağlubiyete uğrattılar. Zaten sefalet içerisinde olan halkı bir de onlar talan ettiler. Dolayısıyla Müslümanların Azerbaycan'a gelişleri sürecinde Sâsânîler onlara karşı koyabilecek durumda değillerdi.¹¹⁴ Bu dönemde bölge daha çok coğrafi şartlara bağlı yerel hanedanlar tarafından yönetiliyordu. Şirvan'da Şirvanşahlar, Arran ve Şeki'de Albaniya devletinin Mehrânîler sülalesi, Aras nehrinin güneyinde ise Azerbaycanşahlar, Mugân bölgesinde Alanşahlar vs. hüküm sürüyorlardı. Etnik bakımdan halk tabakalarının büyük çoğunluğunu Türk kökenli gruplar oluşturuyordu. Nitekim Hazar, Hun ve Sabir Türklerinin bölgeye yerleşmesi ile nüfusun Türkleşmesi süreci başlamıştı.¹¹⁵

¹¹¹ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 58-59.

¹¹² Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, 123.

¹¹³ Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi*, 128-129.

¹¹⁴ Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, 130.

¹¹⁵ Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi*, 165-1.

BÖLÜM 2: İSLÂMÎ FETİH SONRASI AZERBAYCAN VE REVVÂDÎLER'İN BÖLGEYE YERLEŞMESİ

2.1. Müslümanların Azerbaycan Bölgesine Gelişleri

Medine'de ilk İslam devletinin kuruluşu I/VII. yy.'ın başlarına rastlar. Bu devirlerde iki büyük imparatorluk varlığını devam ettirmekteydi. Bunlar, Bizans İmparatorluğu ve Sâsânî İmparatorluğu'dur. Orta Doğu ve Transkafkasya uzun yıllar bu iki büyük güç tarafından yönetildi.¹¹⁶

Milâdî III. asırda başlayan İran-Bizans savaşları aralıklarla beraber I/VII. asra kadar devam etti. Bu süre zarfında savaşların halka verdiği zarar tahmin edilemeyecek kadar ağırdı. Yerli halk sürekli yaşanan savaşlar, memleketlerinin ve servetlerinin talan edilmesi nedeniyle yoksulluk içerisindeydi. Müslümanların bölgeye gelişleri sürecinde bölgede tam bir kaos söz konusuydu.¹¹⁷

Sâsânîler'in merkezine bakıldığında Sâsânî kralı III. Yezdücert'in idare merkezi Medâin'i muhasara eden Müslümanlara karşı 80 bin kişilik güçlü bir ordu topladığı görülmektedir. Ordunun komutanı Sâsânîler'in meşhur ordu kumandanı Rüstem'di. Azerbaycan ve İrmîniyye bölgesinin yöneticileri de kendi askerleri ile birlikte Sâsânîler tarafında savaşa katıldılar. Müslümanlarla savaşmak için Azerbaycan'dan gelen yöneticinin ismi ise Cavanşir'di. O, daha sonra Sâsânîler'den ayrılarak Azerbaycan'ı kendi orduları ile savunacaktır.¹¹⁸ Hilâfet zamanında Azerbaycan güneyde Hemedan, kuzeyde ise Derbend'e kadar olan arazilerdi.¹¹⁹

642 yılına kadar kuzey tarafları Hazarların¹²⁰ hâkimiyeti altında olan Azerbaycan bölgesi, söz konusu tarihte Müslümanlar tarafından fethedildi.¹²¹ Bu fethin nasıl gerçekleştiği, hangi aşamalardan geçtiğini de ele almak uygun olacaktır.

¹¹⁶ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda* (Bakü: Azərneşr, 1989), 49.

¹¹⁷ Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, 236-240.

¹¹⁸ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, 91.

¹¹⁹ Togan, "Azerbaycan", 2: 94.

¹²⁰ Hazarlar, VI. Yy'da Sabir, Türk, Barsil ve Uygurlardan oluşarak büyük bir topluluk haline gelmişlerdi. Onlar Karadeniz'den Çin'e kadar olan toprakları kendilerine vatan edinmişlerdi. Göktürk İmparatorluğu yıkılınca onlar da kendilerine büyük bir devlet kurdular. Bk. Piatigorsky- Sapir, *Hazar İmparatorluğu*, 19; Hazar İmparatorluğu 650-965 seneleri arasında var olmuş büyük İmparatorluklardan biriydi. Onlar, Doğu Avrupa ve Batı Asya bölgesinde, Kuzey Kafkas coğrafyasında, doğuda şimdiki Özbekistan'a kadar olan büyük bir alanda varlıklarını sürdürmüşlerdi. Bk. Peter Benjamin Golden - Constantine Zuckerman, *Hazarlar ve Musevilik*, haz. Osman Karatay (Çorum: Karadeniz Araştırmaları Merkezi, 2005), 3.

¹²¹ Togan, "Azerbaycan", 2: 94.

Hız. Ebû Bekir halife olduğu zaman (10/632) daha önce Hız. Peygamber tarafından hazırlanarak Suriye'ye gönderilmesi planlanan Üsâme komutanlığında orduyu Suriye'ye gönderdi. Daha sonra, Arabistan coğrafyasında dinden dönenlere (Ridde olayları) karşı savaş açarak onları etkisiz hale getirdi. Ridde savaşlarının ardından, Hâlid b. Velîd'i Müslüman ordusunun başkumandanı vazifesinde Suriye-Irak cephesine gönderdi. Yoğun fetihler akabinde Irak, 12/634'te Müslümanlar tarafından fethedildi.¹²²

Hız. Ebû Bekir'den sonra hilâfet makamına Hız. Ömer geçti (12/634). Onun zamanında Müslümanlar Azerbaycan bölgesine Sâsânîler'in elinde bulunan güney sınırlarından gelmeye başladılar.¹²³

Taberî'nin verdiği bilgilere göre Hız. Ömer, Simâk b. Hareşe'yi Azerbaycan bölgesinin fethinde Bükeyr b. Abdullah el-Leysi'ye yardım etmek için görevlendirdi (22/643-644). Bölgenin fethine Utbe b. Ferkad da iştirak ediyordu. Onlar ilk defa Cermîdan savaşında Azerbaycan ordularının kumandanı İsfendiyâr b. Ferruhzâd'la karşılaştılar ve bu savaşta onu yendiler. Müslümanlar İfendiyâr'ı esir alarak bölgenin fethinde ondan istifade ettiler.¹²⁴ Bu savaş Müslümanların Azerbaycan bölgesinde ilk savaşı sayılır.¹²⁵

Belâzürî'nin verdiği bilgilere göre ise Hız. Ömer'in Kûfe valisi, Muğîre b. Şu'be halifenin emriyle Kûfe şehrine geldi. Halife Ömer ona bir mektup vermişti. Mektupta Huzeyfe b. el- Yemân'ın Azerbaycan valisi olduğu belirtiliyordu. Mektup Huzeyfe'ye ulaştığında o, Azerbaycan'ın merkez şehri Erdebil'e geldi. Tüm bölge buradan yönetilmekteydi. Azerbaycan'dan gelen vergiler burada toplanıyordu. Bölge yöneticisi Merzubân'ın sarayı da buradaydı. O, Bâcervan, Meymez, Nerîz, Şîz ve Meyânic şehirlerinin halklarını bir araya getirerek Müslümanlarla savaşmaya karar verdi. Huzeyfe, bölgenin barış yolu ile teslim edilmesine çalışsa da buna nail olamadı. Bunun üzerine Müslümanlarla bölge halkı arasında günlerce devam eden savaşlar yaşandı. En sonunda barış antlaşması yapılarak bölge Müslümanlara teslim edildi. Antlaşmanın şartları, sekiz miskal ağırlığında sekizyüzbin dirhem ödemeleri, halktan kimsenin

¹²² Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-bidâye ve'n-nihaye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1998/1418), 9: 511-536.

¹²³ İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Ca'fer Ya'kûbî, *Târihü'l-Ya'kubî* (Beyrut: Dâru Sadr, t.y), 2: 156; Abbas Gurbanov, *Abbâsiler döneminin ilk asrında Azerbaycan* (Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007), 44.

¹²⁴ Taberî, *Târihi't-Taberî*, 8: 384.

¹²⁵ Ali İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1997), 34-35.

öldürülmemesi ve esir alınmaması, ateşperestlerin mabetlerinin dağıtılmaması, eş-Şîz halkının bayramlarda yapmakta oldukları ayinlere karışılmaması şeklindeydi.¹²⁶ Antlaşmanın şartlarından da görüldüğü üzere Müslümanlar yerli halkla çok müsamahakâr bir antlaşma imzaladılar.¹²⁷

Bundan sonra Huzeyfe b. el-Yemân, Mugân ve Cîlan üzerine yürüdü ve orasını da vergi karşılığında fethetti. Halife Hz. Ömer, Huzeyfe b. el-Yemân'ı görevinden alarak onun yerine Utbe b. Ferkad es-Sülemî'yi getirdi. Bundan sonra Azerbaycan'ın yeni valisi Utbe oldu. Utbe, Azerbaycan'a geldiği zaman Erdebil şehri daha önce yapılan antlaşmaya halen sadıktı. Ama bazı bölgeler tabi olmak istemiyorlardı. O, onlara karşı savaşarak bölgeyi hâkimiyeti altına aldı.¹²⁸

Müslümanlar buradan Hazar topraklarına geçmek isteseler de Hazar orduları tarafından Balancar savaşında ağır bir mağlubiyete uğratıldılar.¹²⁹ Dolayısıyla Müslümanlar, Hz. Ömer zamanında Derbend'e kadar olan Azerbaycan topraklarını fethetmiş oldular.

22/642-643 senesinde Müslümanlar Derbend (Bâbü'l-Ebvâb) şehrine doğru yürüdüler. Hz. Ömer, Derbend şehrinin fethinde Süraka b. Amr'ı görevlendirdi. Süraka ordusunun bir kanadına Huzeyfe b. Esîd el-Gifârî'yi diğer kanada ise Bükeyr b. Abdullah el-Leysî'yi görevlendirdi. Bundan başka Hz. Ömer Süraka'ya yardım için onun yanına Habib b. Mesleme'yi de gönderdi. Şehrin hâkimi Şehriyar Müslümanlardan aman diledi ve bir antlaşma yaparak şehri Müslümanlara teslim etti.¹³⁰

Hız. Ömer'den sonra 23/644 yılında hilâfeti üstlenen ve Hulefâ-i Râşîdin'in üçüncüsü olan Hz. Osman (23/644-656), Velîd b. Ukbe'yi Azerbaycan valiliğine tayin etti. Bu sıralarda Azerbaycan halkı daha önce yapılan antlaşmayı bozmuştu. Velîd b. Ukbe, h. 25 senesinde Abdullah b. Şibl el-Ahmes kumandanlığında bir orduyu Azerbaycan'a gönderdi.¹³¹ Müslüman orduları fetihleri devam ettirerek Azerbaycan'ın tamamına, hatta Derbend şehrinin kuzeyine kadar olan topraklara hâkim olmaya başladılar. Çok geçmeden burada Hazarlarla savaşa tutuştular (23-24/644-24-25/645) ve mağlup olarak geri çekilmek zorunda kaldılar.¹³² Hz. Osman daha sonra bölgeye Habîb b. Mesleme'yi

¹²⁶ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 321.

¹²⁷ İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan*, 47.

¹²⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 322.

¹²⁹ Piatigorsky- Sapir, *Hazar İmparatorluğu*, 42.

¹³⁰ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 3: 23-24.

¹³¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 323.

¹³² Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2:135.

vali olarak gönderdi, ancak sonra onu görevden alarak buraya tekrar Huzeyfe b. el-Yemân'ı¹³³ atadı. Bundan sonra tüm Azerbaycan Müslümanlar tarafından ele geçirildi.¹³⁴ Huzeyfe b. el-Yemân'ın bölgenin fethinde oldukça aktif bir rol aldığı görülmektedir. Azerbaycan'ın fethinde İslam Peygamberinin sahâbîsi Huzeyfe b. el-Yemân gibi birisinin görevlendirilmesi Azerbaycan'ın fethine verilen önemin bariz göstergesi sayılmıştır.¹³⁵

Hiz. Osman'dan sonra 35/656 yılında halife olan Ali b. Ebû Tâlib (656-661) Hiz. Peygamber'in hem amcasının oğlu hem de kızı Hiz. Fatıma'nın eşi olup Hulefâ-i Râşidîn'in dördüncüsüydü. Hiz. Ali tarafından Azerbaycan valiliğine atanan Eş'as b. Kays bölgeye sefer düzenledi ve Erdebil'e geldi. Bu sıralarda bölge halkının hemen hemen hepsi Müslüman olmuşlardı. Azerbaycan valisi Eş'as b. Kays'ın Erdebil'de bir cami inşa ettirdiği bilinmektedir.¹³⁶

Azerbaycan'ın fethinden sonra Müslümanlar Kuzey Kafkasya bölgesine yöneldiler. Kuzeyin fethi büyük önem arz ediyordu. Burada Hazarlar oturuyor, zaman zaman Azerbaycan'ın kuzeyine saldırılar düzenliyorlardı. Azerbaycan'ın kuzey sınırları dağlık bölgeler olduğundan buraların ele geçirilmesinde bazı güçlükler yaşandı. Güneyin selameti kuzeyin fethedilmesine bağlı olduğundan Müslümanlar burayı ele geçirmek için ordular gönderdiler ve mücadeleyi bırakmadılar.¹³⁷

Emevî devletinin kurucusu ve ilk halifesi Muâviye b. Ebû Süfyân (41/661-680), yönetimi ele geçirdiğinde (41/661) Azerbaycan'da Emevî hilâfetine tabi olmayan yöneticilerin hepsine mektuplar göndererek onları yeniden hilâfete tabi olmaya davet etti ve bu işte de muvaffak oldu. Müslümanların hâkimiyetinden ayrılarak Bizans yönetimine tabi olmuş bu yöneticiler Emevî devleti ile yapılacak bir savaşı göze alamayarak yeniden tabiiyetlerini açıkladılar.¹³⁸

¹³³ Huzeyfe b. el-Yemân için bk. İbn Hacer, *el-İsâbe*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcut, Ali Muhammed Muavvaz (Beirut: Dârü'l- Kütübi'l- İlmîyye, 1995/1415), 2: 40; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 321,322, 324.

¹³⁴ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 137

¹³⁵ İpek, *İlk İslami Devirde Azerbaycan*, 49-50.

¹³⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 324.

¹³⁷ İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, 55.

¹³⁸ İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, 102.

693'te Mervân b. Hakem bölgede istikrarı sağlamak adına kardeşi Muhammed b. Hakem'i el-Cezîre, Azerbaycan ve İrmîniyye'ye vali tayin etti. Muhammed b. Hakem bölgeye geldi ve isyanları bastırdı.¹³⁹

Emevîler zamanında Müslümanlar, Azerbaycan'ın kuzeyinde Hazarlarla, batısında ise Bizans ile zor savaşlar vermekteydiler. Hazarlar zaman zaman güneye doğru inerek burada hilâfet ordularını bozguna uğrattıyor, bölgeyi talan ederek yeniden Derbend ve civarına çekiliyorlardı. Mervân b. Hakem'in kardeşi Muhammed b. Hakem bölgede istikrarı sağlamaya çalışıyordu. Muhammed b. Hakem'den sonra bölgeye yönetici olarak Mesleme getirildi. O, gergin bir faaliyetten sonra 714'de Derbend şehrini ele geçirdi. Bundan sonra yine bölgede Hazar akınları devam etti. Hazar akınları II/VIII. asrın ortalarından sonlarına kadar bir müddet kesintiye uğradı. VIII. asırdan sonra Hazarların bölgeye akınları devam etmese de III/IX. ve IV/X. asırlarda yeniden akınlar gerçekleştirdikleri görülmektedir.¹⁴⁰

Müslümanlar'ın Azerbaycan bölgesini fethettiği sıralarda burada sosyal ilişkiler ve dini yapı çok karışık haldeydi. Ülkenin kuzeyinde Hıristiyanlık, güneyinde ise Zerdüş inancı hâkimdi. Bölgedeki Türk boyları ise Gök Tanrı inancına sahipti. Burada bulunan Hunlar ise şimşek tanrısına inanıyorlardı. Bundan başka bölgede, Mezdek inancına bağlı grupların da varlıkları söz konusuydu. Fetihlerin akabinde bölge halkının inançlarına dokunulmamış olsa da bölgede hilâfetin güçlenmesinden sonra durum değişmeye başlamıştır. Ehl-i-Kitap olan Hıristiyanlar avantajlı taraf olurken, Zerdüş ve diğer inanç sahiplerine karşı sıkı önlemler alındığı görülmektedir. Zira Zerdüşlükte olan ateşe tapma ve diğer zındık davranışlar Müslümanlar tarafından doğru kabul edilmiyordu. Daha sonra Müslümanlar burada İslâmî kuralları sıkı şekilde uygulamaya başladılar. Hıristiyan mabetlerinden başka diğer inanç yerleri kapatıldı. Müslümanlar, Azerbaycan'da Müslüman olmayan halklardan cizye ve haraç alıyorlardı. Yerli yöneticiler ise bir takım ödemelere tabi tutuluyordu.¹⁴¹

II/VIII. asırda Azerbaycan'da İslam dini tüm bölge halklarının inancı haline geldi. Karabağ bölgesinde ise az da olsa eski inancı Hıristiyanlık üzere yaşamına devam edenler bulunmaktaydı. Bunun en önemli nedenlerinden biri, yukarıda da belirtildiği üzere Müslümanların, kendi dinlerinin emirleri mucibince kitap ehli kimselere

¹³⁹ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 140.

¹⁴⁰ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 144, 149.

¹⁴¹ Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi*, 169-170.

müsamahakâr davranmalarıydı.¹⁴² Müslümanlar ehl-i-kitabı müşriklere karşı koruyorlardı. Onlara İslam diyarında rahat bir şekilde kendi dinlerini yaşama toleransı gösteriliyordu.¹⁴³

İslâm dini, Azerbaycan'da halkın ileri gelenleri tarafından daha hızlı benimsendi. Zira onlar bu sayede imtiyazlarını ve yönetimdeki mevkilerini muhafaza ettiler. Yeni yöneticiler tüccarlara ve zanaat sahiplerine büyük imkânlar sağlayıp onlar için bazı tavizler veriyorlardı. Köylü kesim ise cizye ödemekten kurtulmak için İslâm dinini kabul etmek konusunda oldukça istekliydiler.¹⁴⁴

2.2. Yemenli Kabilelerin Fethedilen Bölgelerde İskân

Revvâdîler'in Azerbaycan bölgesine yerleşmesine geçmeden önce Müslümanların iskânlarının komşu bölgelerde ilk olarak ne zaman gerçekleştirildiği hakkında birkaç cümle söylemek, meselenin daha anlaşılır olması bakımından önem arz etmektedir. Çünkü bu kabilelerden bazılarının, daha sonra Azerbaycan bölgesine yerleştirildiğine şahit olunacaktır.

İlk halife Hz. Ebû Bekir zamanında (h.12) Irak bölgesi Müslümanlar tarafından fethedildi. Hz. Ömer hilâfeti devraldığına burada askerî bir şehir inşa ettirmek fikrindeydi. Bu bölgede kurulacak bir şehrin civar bölgelerin, özellikle de Azerbaycan bölgesinin fethinde üs olarak kullanılması amaçlanmaktaydı.¹⁴⁵ Bu amaçla Hz. Ömer Irak bölgesinde ilk olarak Basra (637) ve Kûfe (638) isimli iki şehir kurdu. Basra şehri kurulduktan sonra (637) şehre vali olarak atanan Ebû Mûsâ el-Eş'arî (17/638), kabilelerin iskân planlarını ve yerleşim yerlerini tespit etti. Şehri beş kısma ayırarak her bir kabileye bir hisse ayırdı. O, bu zaman Ezd kabilesine de burada mahalle tahsis etti.¹⁴⁶ Hz. Ömer zamanında Kûfe şehri kurulduktan sonra buraya çok sayıda Arap kabilesi yerleştirildi. Kûfe şehrine yerleştirilen Arap kabilelerinin sayıca en üstünü ise Yemenlilerdi.¹⁴⁷ Askerî amaçlar için kurulan Basra ve Kûfe şehirleri daha sonra buraya yerleştirilen ordular tarafından Azerbaycan'ın fethinde büyük rol oynayacaklardı.¹⁴⁸

¹⁴² Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, 260.

¹⁴³ Peter Antes, "İslâmî Teolojide Gayri Müslümlerle İlişkiler", trc. Zülfikar Durmuş, *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi* 2/3 (2002): 243.

¹⁴⁴ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, 89.

¹⁴⁵ Ağayev, *Arap Hilâfeti Devrinde Azerbaycan Ahalisi*, 212.

¹⁴⁶ Tahsin Koçyiğit, "İskân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2016), EK-1: 651-654.

¹⁴⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 275-276; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan*, 153.

¹⁴⁸ Ağayev, *Arap Hilâfeti Devrinde Azerbaycan Ahalisi*, 212.

Hız. Osman zamanında Basra'ya daha çok Yemenli kabileler iskân edildi. Yemenlilerin iskânı Hız. Ali devrinde de devam ettirildi.¹⁴⁹ Yemenli kabilelerin bazıları Irak bölgesine İslamiyet'ten önce gelerek burada askerî, siyasî ve diğerk alanlarda maharet sahibi olmuşlardı.¹⁵⁰ Medine'de doğmuş olmakla birlikte aslen Yemenli olan sahâbî Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 36/656), Yemenlilerin en faziletli kimselerindendi ve Azerbaycan'da uzun müddet valilik görevinde bulundu.¹⁵¹

2.3. Tebriz ve Civar Bölgelere Revvâd el-Ezd Kabilesinin Yerleşmesi (132-133/750)

Hulefâ-i Râşidîn döneminde Irak ve Mısır bölgesinde kurulan ordugâh şehirlere askerlerle beraber onların aileleri de iskân edilmeye başlandı. Bu şehirler zamanın en önemli siyasi-askeri ve sosyal merkezlerine dönüştü.¹⁵²

Fetihlerin akabinde Müslümanlar Azerbaycan'a güney topraklardan yerleştirilmeye başlandı ve sonra kuzeye doğru iskânlar devam etti. Güneyde Erdebil, Tebriz, Merâğa, kuzeyde ise Beylekân, Berde ve Şamahı bölgeleri Müslümanların buradaki ilk yerleşim merkezleri oldu. Göç eden Müslümanlar halkla iyi ilişkiler geliştirdiler. Bunda İslam'ın dinde zorlama yoktur prensibinin de etkili olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵³

Daha önce Irak'ta iskân edilmiş olan Yemenli Ekd kabileleri, Azerbaycan'ın güney kısımlarına yerleşenler arasında önemli bir yer tutmaktadır. Bu kabileye mensup olan Revvâdîler, Abbâsîler devrinde Tebriz ve civarına yerleşti ve bu bölgelerde kale, sûr gibi askerî yapılar inşa ettiler.¹⁵⁴

Yemenli Ekd kabilesi Kahtânîler soyundan gelmektedir. Ezdliler, dört kola mensup olarak Arabistan, Suriye ve Uman bölgelerinde yaşıyorlardı. Yesrib (Medine) şehrinin sakinleri olan Evs ve Hazrec kabileleri de Ekd'e mensuptur. Hız. Peygamber 629 senesinde Ebû Zeyd el-Ensârî ve Amr b. Âs es-Sehmî'yi Ekd kabilesine davete gönderdi. Ezdlilerin kabile reisleri bu görüşmelerden sonra Müslüman oldular.¹⁵⁵ Daha sonra Ezdliler h. 10. asırda Hız. Peygamberin yanına 15 kişilik bir heyetle geldiler. Hız.

¹⁴⁹ Koçyiğit, "İskân", EK-1: 651-654.

¹⁵⁰ İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan*, 154.

¹⁵¹ İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan*, 154.

¹⁵² Koçyiğit, "İskân", EK-1: 651-654.

¹⁵³ Gurbanov, *Abbâsîler döneminin ilk asrında Azerbaycan*, 53.

¹⁵⁴ İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan*, 154-156.

¹⁵⁵ Hüseyin Algül, "Ekd (Benî Ekd)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 12: 46-47.

Peygamber onlara İslamiyet'i anlattı ve onlara bir emir tayin etti. Yemenli Ezd kabileleri bundan sonra gruplar halinde gelerek İslamiyet'i kabul ettiler.¹⁵⁶

Belâzürî'nin verdiği malumata göre Müslümanlar Azerbaycan'a ilk defa Hz. Osman (23-35/644-656) zamanında yerleşmeye başladılar. Eş'as b. Kays, dönemin Kûfe valisi Velîd b. Ukbe tarafından bölgede çıkan isyanları bastırmak ve burada asayişî sağlamak adına görevlendirildi ve isyanı bastırarak buraya İslam adına tebliğde bulunmaları amacıyla Müslümanlardan bir grubu yerleştirdi. Eş'as'ın yerleştirdiği grup, divandan atıyye alan büyük bir sahâbî topluluğundan oluşmaktaydı.¹⁵⁷

Ali b. Ebû Tâlib'in halifeliği zamanında Eş'as b. Kays, Azerbaycan ve İrmîniyye'ye vali olarak atandı. Eş'as b. Kays, Azerbaycan'a geldiğinde bölge halkının çoğunun Müslüman olduğunu gördü ve bölgenin merkez şehri Erdebil'e büyük bir cami yaptırdı. O da Müslümanlardan büyük bir zümreyi buraya yerleştirdi. (36/656-657).¹⁵⁸

Hulefâ-i Râşidîn döneminden sonra İslâm toplumunun yönetimini üstlenen Emevîler, Azerbaycan bölgesine daha çok Kuzey Araplarını iskân ederken, uzun yıllar süren propaganda sonrası Emevî devletini yıkarak hâkimiyeti ele geçiren Abbâsîler bölgeye Güney Araplarını yerleştirmeye başladılar. Zira Abbâsîler, Emevî devletine son verip kendi hâkimiyetlerini oluşturma başarılarını Güney Araplarına ve İranlı unsura borçluydular.¹⁵⁹

Azerbaycan bölgesine yerleşen kabilelerin isimleri hakkında kesin bilgilere sahip olunmasa da burada güney asıllı Arap kabilelerinden Revvâd el-Ezdî ailesini görmek mümkündür. Revvâd el-Ezdî ailesinin Azerbaycan'ın Erdebil, Urmiye ve Berze etrafına yerleştikleri araştırmacılarca tespit edilmiştir.¹⁶⁰

Azerbaycan bölgesinde Versan, Vahş ve Erşak köprüleri Mervan b. Muhammed zamanında yaptırılmıştı. Mervan b. Muhammed bu arazilerin topraklarını verimli hale getirdi. Sonra ise adı geçen bölgedeki topraklar onun kendi mülkü oldu. Emevîler

¹⁵⁶ Algül, "Ezd (Benî Ezd)", 12: 46-47. Hz. Peygamber'in diplomatik faaliyetlerinde elçi seçimindeki hassasiyeti burada da kendini göstermektedir. Bu bağlamda O'nun, Yemenli Ezd kabilelerine elçi gönderirken aynı kabilenin kollarından biri olan Hazrec'e mensup sahabeden bazılarını seçmesi dikkate değerdir.

¹⁵⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 324.

¹⁵⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 324.

¹⁵⁹ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 155.

¹⁶⁰ Khalil, Athamina, "Emevî Hilâfeti Devrinde Arap İskânı", trc. Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2000): 209.

yıkılıp yerine Abbâsîler gelince bu arazilere de onlar tarafından el konuldu. Versan, Müminlerin emiri Ca'fer el-Mansûr'un kızı Ümmü Ca'fer Zübeyde'nin oldu.¹⁶¹

Abbâsîler yöneticileri değiştirmenin yanı sıra iskân politikalarında değişikliğe gittiler. Onlar, Azerbaycan'ın güneyine, Tebriz ve civarına Yemen asıllı Revvâdîler'i, Anic bölgesine Hemdânîler'i, Berze'ye Avdîler'i, Nerîz'e Tâîler'i, Serat'a ise Kindîler'i yerleştirdiler.¹⁶² Müslümanların bölgeye göçleri III/IX. asrın başlarına kadar devam etti. Bölgede Hürremî¹⁶³ harekâtı ile Müslümanların göçleri de durmuş oldu.¹⁶⁴

Yukarıda dönem dönem ele aldığımız üzere Azerbaycan Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Şam bölgesi, Basra ve Kûfe'den gelerek bölgeye yerleşenler hakkında kaynaklarda sayısal bazı bilgilere yer verilmektedir. Buna göre 649-650 yıllarında Kûfelilerden 6.000, Benî Tağlip'ten 2.000 civarında insanın bu bölgelere iskân edildiği tahmin edilir. Bu rakam h. II. asırda daha da çoğaldı. Yemenli kabileler, Karacadağ'dan Tebriz'e kadar olan toprakların sahibi oldular.¹⁶⁵ Merâğa ise Abbâsî halifelerinden Hârûnürreşîd döneminde halifenin kızlarının mülkü haline geldi. Bu sırada şehir, Ezd kabilesi mensuplarınca idare ediliyordu.¹⁶⁶ Belâzürî'nin aktardığına göre Azerbaycan valisi Mervan b. Muhammed Mugân ve Cilân seferinden döndüğü zaman Merâğa kentine geldi. Merâğa'nın eski ismi Akrahûz'du. O, burada ordugâh kurdu. Merâğa hayvanların ağnadığı yer manasındadır. Mervan ve adamlarının hayvanları burada ağnadığı için insanlar buraya Merâğa demeye başladılar. Mervan burasını imar ederek gelişmiş bir kent haline getirdi. Çünkü daha önce Merâğa küçük bir köydü. İnsanlar akın ederek gelip şehre yerleştiler. Emevîler yönetimden uzaklaşıp Abbâsî hilâfeti devreye girdikten sonra bu bölge Hârûnürreşîd'in kızlarının oldu.¹⁶⁷

Bölgede yer alan Merend şehri de Müslümanlar tarafından fethedilince iskân faaliyetleri ile karşı karşıya kaldı. Rebîaoğulları'ndan¹⁶⁸ el-Baîs (Buays) buraya gelerek yerleşti.¹⁶⁹ Bu kabilenin üyeleri Emevîler ve Abbasîler döneminde yeni kurulan Kûfe,

¹⁶¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 325.

¹⁶² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 325.

¹⁶³ Hürremî harekâtı ile ilgili bk. Sebahattin Çelik, "Abbâsîler Döneminde Hurremiyye Mezhebi ve Bâbek İsyani", Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 9/15 (Mayıs 2006).

¹⁶⁴ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 155.

¹⁶⁵ Togan, "Azerbaycan", 2: 96.

¹⁶⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 325; Togan, "Azerbaycan", 2: 96.

¹⁶⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 325.

¹⁶⁸ Rebîa oğullarının soyu Arapların Adnânîler koluna dayanır. Onlar Adnân ve Kahtân'dan sonra Arap kabilelerinin 4 büyük kolundan birini teşkil ediyorlardı. Bk. İrfan Aycan, "Rebîa (Benî Rebîa)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34: 498-499.

¹⁶⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 325.

Basra ve Kayrevan şehirlerine yerleştirilmişlerdi.¹⁷⁰ El-Baîs ve oğlu daha sonra Azerbaycan'ın Merend şehrine hâkim oldular ve şehrin savunması için kaleler inşa ettiler. El-Baîs'in oğlu Muhammed şehre özellikle yeni bina ve saraylar yaptırma konusuna özen gösterdi.¹⁷¹

Genel olarak Müslümanların bölgeye yerleşimlerine baktığımızda Azerbaycan'a yerleşen kabilelerin çoğunun Yemenli olduğunu görüyoruz. Bunların içinden Ezdliler ve Kinde kabileleri özellikle zikredilmelidir. Azerbaycan'ın ilk valisi Huzeyfe b. el-Yemân, Yemenli Ezd kabilesine mensuptu. O, aynı zamanda Hz. Peygamber'in sırdaşı olarak da meşhur olmuş bir sahâbîydi.¹⁷² Bölgede valilik görevi yürütenler arasında bulunan Eş'as b. Kays da diğer bir Yemenli kabile Kinde'dendir.¹⁷³ Kinde kabilesi Azerbaycan'ın Serat şehrine yerleşen Arap kabilelerindedir.¹⁷⁴

Müslümanlar Azerbaycan'a geldikleri zaman Kûfe, Basra ve Şam bölgesinden kabileler halinde bölgeye ulaştılar. Göç eden kabileler burada kendilerine topraklar edindiler. Hatta bazıları yerli halktan kendileri için topraklar da satın aldılar.¹⁷⁵

Abbâsîler devrinde kabileleri ile birlikte bölgeye yerleşen Revvâdîler daha sonra bazen bağımsız, bazen de yarı bağımsız halde hanedanlık tesis ettiler. İlk defa II/VIII. asırda Azerbaycan'a yerleşen Revvâdîler Merâğa, Tebriz ve Vezikân gibi yerleri yönettiler ve bu tarihlerden sonra bölgede söz sahibi olmaya başladılar. Revvâdîler, hilâfet devrinde Azerbaycan coğrafyasında ortaya çıkan feodal bir devlet olarak bölgede uzunca bir süre varlıklarını sürdürdüler.¹⁷⁶

“Daha sonraları Revvâdîler Azerbaycan tarihinde önemli rol oynayacaklardı. Onların Musa Peygamber kıssasında zikri geçen Cüleydâ'nın soyundan olduğu, Ezdîler'in en eski eşrafından sayıldığı malumdur. Bunların idaresinde bulunan Ahar ve Vezikân şehirleriyle, bu şehirlerin teşkil ettiği Maymand vilayeti, Revvâdîler'e ait geniş malikânelerin merkezini oluşturdu. Revvâdîler'den Ebû'l-Heycâ'nın Azerbaycan

¹⁷⁰ Aycan, “Rebîa (Benî Rebîa)”34: 498-499.

¹⁷¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 325.

¹⁷² Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yâkut Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, (Beyrut: Dâru Sadır, t.y) 1: 129.

¹⁷³ Hamevi. *Mu'cemü'l-buldân* 1: 129; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu kabâ'ili'l-Arabi'l-kadîme ve'l-hadîse* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982/1402), 3: 999.

¹⁷⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 326.

¹⁷⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 324-325; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-büldân*, 581; Naile Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan* (Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1993), 40.

¹⁷⁶ Mehemmedeli Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri* (Bakü: Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, 2019), 272.

tarihine dair bir kitap yazdığı bilinmekle birlikte bu kitap şimdiye kadar ele geçirilemedi.”¹⁷⁷

Sonuç olarak Müslüman kabilelerin fethedilen bölgelere yerleştirilmeleri Hulefâ-i Râşidîn döneminden başlanarak Emevîler ve Abbâsîler zamanında da devam ettirildi. Fethedilen bölgelere Müslüman kabilelerinin yerleştirilmesi bu bölgelerde onların hâkimiyet sağlamaları ve kalıcı olmaları adına çok önemliydi. İskân faaliyetleri ile askerî amaçların yanında İslamiyeti yaymak da hedefleniyordu.¹⁷⁸

Müslümanların fethedilen bölgelere yerleştikten sonra yerli halkla iyi ilişkiler içinde olduğu görülmektedir. Onların yerli halkla kaynaşmaları Revvâdîler örneğinde kendini göstermektedir. Nitekim Revvâdîler zamanla bölgede yerli halk gibi anılmaya başlayacaktır.¹⁷⁹ Hatta Revvâdîlerin bölgede yaşayan Kürt kabileleri ile karışarak melez bir millete dönüştüklerini de iddia edenler vardır.¹⁸⁰

Revvâdîler’in Azerbaycan bölgesine gelişleri açıklandıktan sonra şimdi de Abbâsîler devrinde bölgeyi idare eden Revvâdî yöneticilerine dair ulaşılabilen malumat sunulacaktır.

2.4. İlk Revvâdî Yöneticileri

2.4.1. Revvâd el-Müsennâ el-Ezdî

Abbâsîler’in ikinci halifesi Ebû Ca‘fer el-Mansûr’un halifeliği sırasında (136/754-775), Emevîler ve Abbâsîler zamanında yetiştirdiği devlet adamları ve âlimleriyle tanınan Mühellebîler’den, Yezîd b. Hatem el-Mühellebî Azerbaycan valiliğine getirildi.¹⁸¹ Yezîd b. Hatem el-Mühellebî, Basra’ya iskân edilmiş olan Yemenli kabileleri Azerbaycan bölgesine yerleştirdi (141/758). O, Tebriz’den Bezz’e kadar olan toprakları Revvâd el-Müsennâ el-Ezdî’ye bağışladı.¹⁸² Diğer taraftan Arran’da daha önce Emevîler tarafından bölgeye yerleştirilmiş olan kabileler, bu yeni gelen kabilelerle düşmanlık içerisindeydiler. Abbasîler’in Azerbaycan valisi Yezîd b. Hatem

¹⁷⁷ Togan, “Azerbaycan”, 2: 96.

¹⁷⁸ İsmail Yiğit, “İskân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2016), EK-1: 654-654.

¹⁷⁹ İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, 152,158.

¹⁸⁰ İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, 157; Clifford Edmond Bosworth, “Rawwadids”, *The Encyclopaedia of Islam New Edition* (Leiden: E. J. Brill, 1995), 8: 469.

¹⁸¹ İbn Kesîr, *el-bidâye ve’n-nihaye*, 12: 322-323, 731-732; İrfan Aycan, “Mühellebîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31: 513-514.

¹⁸² Yâkûbî, *Tarihü'l-Yâkûbî*, 2:371; Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 282.

el- Mühellebî, Yemenli kabileleri bölgeye yerleştirdiği zaman öyle maharetle davrandı ki, bölgeye daha önce yerleşmiş olan tüm Nizârî kabileleri yerlerinden ayrılmak zorunda kaldılar.¹⁸³

Tebriz, Azerbaycan bölgesinin en meşhur şehirlerinden birisidir. Yâkût el-Hamevî, kabile reisleri Revvâd el-Ezdî'nin adıyla anılan Yemenli kabilelerin buraya gelmeden önce şehrin küçük bir köy olduğunu ve Revvâd yerleşir yerleşmez imar faaliyetlerine başladığını ifade etmektedir. Yâkût el-Hamevî'nin kayıtları arasında Revvâd el-Ezdî'nin Abbâsî Halifesi Mütevekkil'e (232/847-861) karşı ayaklanması yer almaktadır.¹⁸⁴ Burada belirtilmesi gereken bir nokta var ki, Hamevî hata ederek Revvâd el-Müsennâ'yı Halife Mütevekkil'in çağdaşı olarak göstermiştir.¹⁸⁵ Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi Yâkûbî'nin verdiği bilgiye göre Ebû Ca'fer el-Mansûr halife olduğu zaman Yezîd b. Hatem el-Mühellebî'yi Azerbaycan'a vali tayin etti ve Yezîd de Tebriz'den Bezz'e kadar olan toprakları Revvâd el-Müsennâ el-Ezdî'ye bağışladı. Dolayısıyla Revvâd el-Müsennâ bölgeye II/VIII. asrın ikinci yarısında yerleşmiş oldu. Halife Mütevekkil ise III/IX. asrın ortalarında halifelik yapmış biridir.¹⁸⁶

Tebriz şehrinde ilk imar faaliyetlerini başlatan Revvâd el-Müsennâ el-Ezdî'den sonra da oğulları Vecnâ b. Revvâd el-Ezdî, Muhammed b. Revvâd el-Ezdî ve Yahyâ b. Revvâd el-Ezdî bölgeyi imar etmeye devam ettiler. Yaptıkları binalarla Tebriz'i güzelleştirdiler, kale surları inşa ettiler. Onların bu faaliyetlerinin sonucunda Tebriz bölgenin merkezi haline geldi. Netice itibariyle Revvâdîler ve onlarla birlikte bölgeye yerleşen diğer Arap kabileleri Tebriz'e yerleşmenin yanı sıra şehri büyük ve inkişaf etmiş bir şehir haline getirdiler.¹⁸⁷

2.4.2. Vecnâ b. Revvâd el-Ezdî

Kesrevî Tebrîzî'nin belirttiğine göre Revvâd el-Müsennâ el-Ezdî'nin Vecnâ, Muhammed ve Yahyâ adlı üç oğlu vardı. Onlar sırasıyla kendilerine tahsis edilen

¹⁸³ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, 166.

¹⁸⁴ Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, 2: 13.

¹⁸⁵ Encyclopaedia Iranica Foundation and Columbia University, "rawwadids", erişim: 6 Ocak 2019, <http://www.iranicaonline.org/articles/rawwadids>.

¹⁸⁶ Yâkûbî, *Târîhü'l-Ya'kûbî*, 2:371.

¹⁸⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 326; İbnü'l Fakîh, *Kitâbü'l-buldân*, 582.

toprakları idare ettiler ve bölgede nüfuz sahibi olarak varlıklarını devam ettirmeye gayret ettiler.¹⁸⁸

Revvâd el-Ezdî'den sonra onun oğlu Vecnâ b. Revvâd el-Ezdî Azerbaycan'da hâkimiyeti ele geçirdi ve burada daha fazla güç kazandıktan sonra bölgedeki diğer kaleleri ele geçirmek için çaba göstermeye, hatta isyan çıkarmaya başladı. Vecnâ, babasından devraldığı yönetimi devam ettirerek Tebriz'in merkez haline gelmesi, yeni yerleşim yerleri elde etmek için çabaladı. O, şehir etrafına surlar yaptırarak şehrin savunmasını güçlendirdi ve insanların buraya yerleşmelerini sağladı.¹⁸⁹ Hamevî de aynı doğrultuda bilgiler vererek Tebriz şehrinin Vecnâ b. Revvâd zamanında doğu ile batı arasında merkez haline geldiğini, Vecnâ'nın şehri güzelleştirmesi ve çekici hale getirmesi sayesinde insanların bölgeye akın ettiğini ve akınların şehre daha da canlılık kattığını söylemektedir.¹⁹⁰

Kitâbü'l-Büldân adlı eseriyle tanınan İslâm coğrafyacısı İbnü'l-Fakîh'in (ö. III-IV/IX-X. yy) verdiği bilgiye göre Vecnâ el-Ezdî, III/IX. asrın başlarında Azerbaycan bölgesinde etkin güç haline geldi. O, eserinin ilgili bölümünde, bölgenin, ziraat için verimli, toprağının bereketli olduğunu, söz konusu bölgeye hilâfeti elinde bulunduran Hârünürreşîd'in çocukları tarafından özellikle Merâğa ve civarına binalar inşa edildiğini belirtmektedir. Vecnâ b. Revvâd el-Ezdî ve Ezdliler'in azatlısı olan Sadaka b. Ali, Harunürreşîd döneminde isyan çıkararak yönetime tabi olmaktan kaçındılar. Devam eden süreçte Hârünürreşîd'den sonra halife olan oğlu Me'mûn devrinde (197/813-833) Vecnâ b. Revvâd el-Ezdî ve azatlısı Sadaka b. Ali bölgede daha fazla güç kazandı ve yeniden isyan ederek Azerbaycan bölgesinin hilâfete tabi olmasını kabul etmediler. Bu sıralarda Huzeyme b. Hâzim (ö. 203/819) Azerbaycan ve İrmîniye bölgesine Me'mûn tarafından vali tayin edildi. Huzeyme, Tebriz ve civarı bölgelerde asayiş sağladıktan sonra Merâğa'da hâkimiyeti ele geçirmeye çalışan Vecnâ el-Ezdî tehlikesi nedeniyle Merâğa tarafına sur yaptırarak, şehri yeniden imar ettirdi ve büyük bir hilâfet ordusunu bölgeye yerleştirdi.¹⁹¹

Vecnâ el-Ezdî'nin 813/814 senesinde hilâfete karşı kardeşi Muhammed'le (Muhammed daha sonra Tebriz'de yönetici olacaktır) birlikte birkaç defa ayaklandığı

¹⁸⁸ Ahmedi Kesrevî Tebrîzî, *Şehriyârâni Gonnâm* (Tahran: Müessesese-i İntişarat-ı Emir Kebir, 1976), 156.

¹⁸⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 326; İbnü'l Fakîh, *Kitâbü'l-büldân*, 582.

¹⁹⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, 2: 13.

¹⁹¹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-büldân*, 581-582; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 325.

ve başarılı oldukları görülmektedir. Revvâdîler bu süreçte Merend'i de ele geçirdiler. Daha sonra Revvâdîler Bezz topraklarını, söz konusu dönemde Azerbaycan'da ciddi bir tehlike teşkil eden dinî- siyasî bir hareketin lideri olan Bâbek el-Hürremî'ye¹⁹² kapturdılar.¹⁹³ Bu bilgilerden hareketle Vecnâ el-Ezdî'nin 197-198/813 senesinde Tebriz'de hâkimiyete geldiği anlaşılmaktadır.

Azerbaycan'ın kadim şehirlerinden biri de Urmiye'dir. Mecusiliğin kurucusu kabul edilen Zerdüş'tün bu şehir halkından olduğu rivayet edilmektedir. Yukarıda da adı geçen Ezdîler'in azatlısı Sadaka b. Ali bu şehri ele geçirerek burayı güzel bir şehir haline getirdi ve şehirde saraylar inşa ettirdi.¹⁹⁴

2.4.3. Muhammed b. Revvâd el-Ezdî

Muhammed b. Revvâd el-Ezdî, kardeşi Vecnâ ile birlikte Abbâsî halifesi Me'mun döneminde (198/813-814) Azerbaycan'da güç sahibi idi.¹⁹⁵ İki kardeşin birlikte hareket ederek hilâfete karşı ayaklandıkları yukarıda ifade edilmişti. Her ne kadar Ya'kûbî 197-198/813 yılında Muhammed b. Revvâd'ın yönetimi ele geçirdiğini söylese de bu bilgi Belâzürî'nin aynı yıl Vecnâ ile Muhammed'in birlikte isyanlar gerçekleştirdikleri bilgisiyle çelişir. Bununla beraber Vecnâ'nın ne zaman vefat ettiği ve Muhammed'in ne zaman tam olarak yönetimi ele geçirdiği bilinmemektedir.

Hürremî harekâtının lideri Bâbek el-Hürremî'nin gençlik yıllarında bir müddet Azerbaycan'a bağlı Tebriz şehrinde, şehrin hâkimi Muhammed b. Revvâd'ın iki sene boyunca hizmetinde bulunduğu kaydedilmektedir. Bâbek, daha sonra (18 yaşında) buradan ayrılarak Serap'a¹⁹⁶ annesinin yanına gitti.¹⁹⁷

Muhammed b. Revvâd, Abbâsî hilâfeti ile iyi ilişkiler içerisinde olmasına rağmen 212/827-828 yılında halife tarafından gönderilen Muhammed b. Hamîd komutasındaki ordu ile ortak hareket etmesi ve bu şekilde birlikte Bâbek isyanını bastırmaları emrine uymadı. Bu hadiselerden sonra Muhammed b. Revvâd bölgeye gelen hilâfet ordusunun

¹⁹² Bâbek'le ilgili bk. Said Nefisi, *Bâbek*: İstanbul: Berfin yayınları, 1998.

¹⁹³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 325: Encyclopaedia Iranica Foundation and Columbia University, "rawwadids"; Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4: 376-377;

¹⁹⁴ İbnü'l Fakîh, *Kitâbü'l-büldân*, 582; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 326.

¹⁹⁵ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2: 445

¹⁹⁶ Güney Azerbaycan'da, Tebriz şehrine yakın bir şehir.

¹⁹⁷ Muhammed b. İshaq en-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1978/1398), 481.

komutanı tarafından tutuklanarak devlet merkezine getirildi, ancak yeniden serbest bırakıldı.¹⁹⁸

213 (829-830) senesinde Halife Me'mûn, Azerbaycan ve İrmîniyye bölgesine İsa b. Muhammed b. Hâlid'i komutan ve bölgenin yöneticisi olarak atayınca İsa, bölgedeki emirlerden vergi talep etti. Vergi istediği emirler arasında Azerbaycan bölgesinin hâkimi Muhammed b. Revvâd da bulunuyordu. Muhammed kendisinden talep edilen vergiyi ödedi¹⁹⁹ ve hilâfete bağlılığını göstermiş oldu.

Coğrafyacı İbn Hurdâzbih'in kayıtlarına göre Tebriz, Vecnâ b. Revvâd'dan sonra kardeşi Muhammed b. Revvâd'a geçti. O, Azerbaycan'ın şehirlerinden bahsederken Tebriz'in Muhammed b. Revvâd el-Ezdî'nin Merend'in ise el-Baîs'in hâkimiyeti altında olduğunu ve Revvâdîler'in komşuları el-Baîs'le sürekli olarak savaş halinde olduklarını aktarmaktadır. Adı geçen iki grup topraklarını genişletmek amacıyla sık sık birbirlerine saldırılar düzenliyorlardı.²⁰⁰ Aktarılan rivayetlerden yola çıkarak Muhammed b. Revvâd'ın 233-234/848 senesine kadar bölgede hâkimiyeti elinde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Muhammed uzun bir süre bölgeyi yöneten bir Revvâdî ailesi mensubu olmuştur.

2.4.4. Yahyâ b. Revvâd el-Ezdî

233-234/848 senesinden sonra Muhammed er-Revvâd'la ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Nitekim bundan sonra bölgenin hâkimi Yahyâ b. Revvâd olmuş olmalıdır.

Abbâsî halifesi Mütevekkil döneminde (233/847-861) Azerbaycan bölgesine Boğa es-Sağîr²⁰¹ vali olarak gönderildi (235/849-850). Bu sıralarda bölgede halifeye tabi olmayan, hem vergi vermekten imtina eden, hem de bağımsızlık mücadelesi nedeniyle isyanlar gerçekleştiren emirler bulunmaktaydı. Boğa es-Sağîr, bölgedeki isyanları bastırmak ve istikrarı sağlamak amacıyla faaliyetlere girişti. Boğa, bu mücadele sırasında Merend hâkimi Muhammed b. Baîs ile savaşıp onu esir aldı, ardından da

¹⁹⁸ Encyclopaedia Iranica Foundation and Columbia University, "rawwadids".

¹⁹⁹ Yâkûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, 2: 462

²⁰⁰ Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memalik*, edidit. M. J. de Goeje (Leiden: E. J. Brill, 1889), 119.

²⁰¹ Abbâsî döneminin önemli Türk komutanlarından biridir. Bir diğer önemli bey olan Boğa el-Kebîr'in küçük kardeşi olduğu için Müslümanlarca ayırt edilmek üzere es-Sağîr lakabıyla anılmıştır. Boğa es-Sağîr hakkında detaylı bilgi için bk. Abdullah Mesut Ağır ve Mehmet Emin Şen, "Abbâsî Dönemi Önemli Türk Komutanlarından Boğa es-Sağîr", *Turkish Studies*, 7/3 (2012), 13-20.

yeniden serbest bıraktı. Bundan sonra o hem İbn Baîs hem de Yahyâ b. Revvâd'ın isyanlarını bastırarak ikisini de tutukladı. Halifenin huzuruna çıkarılan bu iki kişi halifenin emriyle hapse atıldı. İbn Baîs bu hapis hayatı sırasında hayatını kaybetti. Yahyâ b. Revvâd ise hapisten çıkmayı hatta yeniden bölgesine yönetici olmayı başardı.²⁰²

Revvâd el-Müsennâ el-Ezdî ve kendinden sonra yönetimi ele alan üç oğlundan en sonuncusu olan Yahyâ b. Revvâd'dan sonra bir asır boyunca bu hanedan hakkında bilgiye ulaşılmamıştır. Yahyâ'nın Bağdat'a götürüldüğü 241/855 senesi bu bahsettiğimiz zaman dilimini başlatan hadisedir. Zira bu yıldan sonra bir asra yakın Revvâdîler hakkında herhangi bir malumata sahip değiliz.²⁰³ Bunun sebebi bölgede etkin güç olarak başka hanedanların varlık göstermesidir.

²⁰² Yâkûbî, *Târîhu 'l-Ya 'kûbî*, 2: 486-487.

²⁰³ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 278.

BÖLÜM 3: IX. ASIRDAN İTİBAREN AZERBAJYCAN'DA HANEDANLAR VE REVVÂDÎ HANEDANLIĞI (336-463/948- 1071)

3.1. Azerbaycan'da Hüküm Süren Hanedanlar (Sâciler, Şirvanşahlar, Sellârîler)

III/IX. asrın ikinci yarısından itibaren Abbâsî hilâfetinin gücü zayıflamaya başladı ve hilâfetin sınır bölgelerinde devlete karşı isyanlar baş gösterdi. Abbâsî hilâfetine karşı ilk isyanlar İfrîkiyye (Afrika kıtası) bölgesinde ortaya çıktı. Aynı tarihte Azerbaycan bölgesinde de isyanlar söz konusuydu. Burada daha önce hilâfet tarafından toprak ve yöneticilik verilen valiler kendi kabilelerinin gücünden istifade ederek merkezî idareye karşı ayaklanmaya başladılar. Bu kişiler, komşu valilerin yönettiği topraklara saldırı düzenliyor, kendi arazilerini büyümeye çalışıyorlardı. Hilâfete yıllık ödedikleri vergileri vermekten kaçınıyor ve hilâfete karşı savaşabilecekleri bir ordu kurmaya çalışıyorlardı.²⁰⁴

Abbâsî hilâfetinin zayıfladığı devirde Azerbaycan coğrafyasında Türk kökenli yönetici Ebü's-Sâc Dîvdâd b. Yusuf²⁰⁵ yöneticiliğinde Sâciler sülalesine mensup bir devlet kuruldu. Azerbaycan coğrafyasında kurulan ilk Türk Müslüman devleti²⁰⁶ olan ve her zaman Türk kökenli emirlerin yönettiği bu devletin ismi Sâcoğulları'ydı.²⁰⁷ Ebü's-Sâc (266/879) bağımsız hareket etmeye başlamadan önce Abbâsî halifeleri Mu'tasım-Billâh (218/833-842), Mûtevekkil-Alellah (232/847-861) ve Mustaîn-Billâh (247/862-866) tarafından mühim vazifelerde görevlendirildi.²⁰⁸ 275-276/889 senesinde Abbâsî halifesi Mu'temid-Alellah'ın hilâfet nâibi el-Muvaffak-Billâh (ö. 278/891), Ebü's-Sâc Dîvdâd b. Yusuf'un oğlu Muhammed b. Ebi's-Sâc'ı, Azerbaycan'a vali tayin etti.²⁰⁹ 898 yılında Abbâsî halifesi el-Mu'tazîd-Billâh (278/892-902) Muhammed

²⁰⁴ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 237; Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 45.

²⁰⁵ Ebü's-Sâc Dîvdâd b. Yusuf, Azerbaycan'da Bâbek, Taberistan'da Karinîler, Basra'da zenci köle isyanının bastırılmasında etkin rol oynamıştır. Bk. Ali İpek, "Sâcoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 364-366.

²⁰⁶ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 110; Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi*, 218.

²⁰⁷ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 110; Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi*, 218; Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, 196.

²⁰⁸ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebü's-Sâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 339.

²⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 6: 122.

b. Ebi's-Sâc'a, İrmîniyye'nin de valiliğini verdi. Muhammed b. Ebi's-Sâc buraya geldiği zaman bölgede Bagratûniler²¹⁰ hâkimiyetteydi.²¹¹ Bagratûniler 800 yılı başlarında kurulmuş, Abbasî hilâfetine tabi olarak hüküm sürüyorlardı. Topraklarını kuzey bölgelerine yaymaya çalışıyorlardı. Bunun üzerine Sâcoğulları onların üzerine giderek ellerinde olan arazileri onlardan almaya başladı.²¹² Sâcoğulları kısa müddet içinde Bagratûniler'in elinde bulunan toprakları ele geçirdi. Hâkimiyette olan I. Sumbat'ı hapsederek onun yerine oğlu David'i getirdiler.²¹³

Sâciler, Azerbaycan'ın Berde, Merâga, Tebriz, Urmiye, Hoy, Selmas, Merend, Beylakan ve diğer şehirlerini 889-929 seneleri arasında yönettiler. Sâciler, Erdebil merkez olmak üzere Azerbaycan'da X. asrın ortalarına kadar bazen bağımsız bazen yarı bağımsız bir biçimde hüküm sürdüler.²¹⁴

III/IX. asrın ikinci yarısında Sâciler sülalesi Azerbaycan'ın güney kısmını yönetirken kuzey kısmında Şirvanşahlar²¹⁵ yönetimdeydiler.²¹⁶ Mezyedîler sülâlesine mensup olan Şirvanşahlar, Arabistan'da yaşayan Rebfa kabilesinin Şeybânîler kolundandılar. Abbâsî hilâfetinin askerî ve siyasî alanında aktif görevde bulunuyorlardı.²¹⁷ Yezîd b. Mezyed'in²¹⁸ torunu Muhammed b. Hâlid 851 senesinden itibaren bölgede en güçlü aktör olmaya başladı ve 242/856'da Boğa el-Kebîr'in²¹⁹ desteğiyle hilâfetin, Azerbaycan, İrmîniyye ve Arran valisi olmayı başardı. Şirvanşahlar 1607 senesine kadar Azerbaycan'ın kuzeyi ve Kafkasya'nın doğusunda hâkimiyetlerini sürdürdüler. Şirvanşahlar kendilerine başkent olarak önce Şamahı şehrini, IX/XV. yy.'dan sonra ise

²¹⁰ 885-1045 yılları arasında Ermeniyye bölgesinde hüküm sürmüş hanedanlık. Bk.

²¹¹ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 240.

²¹² Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi*, 221.

²¹³ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 114.

²¹⁴ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 122, 144.

²¹⁵ Şirvanşahlarla ilgili daha detaylı bilgi almak için bk. Mehemedeli Şerifli, "Şirvanşah Mezyedîler Devleti", *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri* (Bakü: Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, 2013), 42-65.

²¹⁶ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 247; Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi*, 207.

²¹⁷ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 61-63.

²¹⁸ Yezîd b. Mezyed, İbn Tarîf eş-Şeybânî'nin el-Cezîre'deki isyanını bastırdığı vakit Abbasî halifesi Hârûnürreşîd tarafından Azerbaycan, Bâbulebvâb ve Ermeniyye bölgesine vali olarak atandı (183/799). Bk. Sara Aşurbeyli, "Şirvanşahlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39: 211-213.

²¹⁹ Ebû Mûsa Boğa el-Kebîr et-Türkî 153/770 yılında doğdu. Abbâsî halifesi Mu'tasım (833-842) tarafından Abbâsî ordusunda göreve getirildi. Bk. Osman Gürbüz, "Boğa el-Kebîr'in Ermeniyye Seferi", Atatürk Üniversitesi *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü* 22 (2003): 235.

Bakü şehrini kullandılar. Şirvanşahlar devleti Azerbaycan'ın siyasî, kültürel, sanat ve ekonomi açısından gelişmesinde önemli bir yere sahiptir.²²⁰

Bölgede güç sahibi olmaya çalışan bir diğer hanedan Müsâfirîler olarak da bilinen Sellârîler'dir. Onlar, IV/X. asrın 40. yıllarında hilâfetin siyasî durumunun iyi olmadığı bir zamanda Azerbaycan bölgesinde yönetimi ele geçirdiler. Bu sıralarda, hilâfetin Azerbaycan'a komşu olan bölgelerinde yeni oluşumlar söz konusuydu. Taberistan²²¹ ve Cürçân'da²²² Ziyârîler,²²³ Irak, Ahvaz²²⁴ ve Kirman²²⁵ bölgelerinde Büveyhîler²²⁶ (932-1055) hâkimiyetteydiler.²²⁷ Hatta Büveyhîler 945 yılında Bağdat'ı ele geçirerek halife üzerinde tahakküm kurdular.²²⁸ 330 (941-942) yılında Sellâr Merzubân b. Muhammed, Azerbaycan'da hâkimiyette olan Sâcîler'in üzerine hücum etti ve burada Sâciler devleti yıkılarak onun yerine Sellârîler devleti kuruldu.²²⁹

Sellârîler'in ilk emîri Muhammed b. Müsafir'in oğlu Merzubân b. Muhammed'di. Merzubân b. Muhammed kısa süre içinde Azerbaycan'ın önemli şehirleri Tebriz ve Erdebil'i ele geçirerek bölgede büyük güç olduğunu kanıtladı. Sellârîler kısa bir süre sonra kuzeyde hâkimiyette olan Şirvanşahlar'a da kendi hâkimiyetlerini kabul ettirerek vergi almaya başladılar.²³⁰

²²⁰ Aşurbeyli, "Şirvanşahlar", 39: 211-213.

²²¹ Taberistan, İran'ın kuzeyinde günümüzde Mazendar olarak adlandırılan bölgedir. Bk. Osman Gazi Özgüdenli, "Taberistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39: 322-323.

²²² Cürçân, Ortaçağ İslam coğrafyacıları tarafından bazen Horasan bazen Taberistan sınırları içerisinde gösterilmektedir. Bk. Rıza Kurtuluş, "Cürçân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8: 131-132.

²²³ Hazar denizinin güneydoğusunda Cürçân ve Taberistan'da hüküm süren Deylemliler bir hanedan. Bk. Erdoğan Merçil, "Ziyârîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44: 498-499.

²²⁴ Güneybatı İran'da Hûzistan eyaletinin merkezi. Bk. Mustafa L. Bilge, "Ahvaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2: 192-193.

²²⁵ Fethi, ikinci halife Hz. Ömer zamanında başlansa da tamamı Emevî Halifesi Muâviye zamanında fethedilen İran şehri. Bk. Marcel Bazin, "Kirman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 62-63.

²²⁶ 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren Deylemliler asıllı hanedanlık. Bk. Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 496-500.

²²⁷ Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi*, 227-228; ayrıca bk. Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 149.

²²⁸ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 149.

²²⁹ Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi*, 227-228; Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 149.

²³⁰ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 276.

3.2. Revvâdî Hanedanlığı (336-463/948-1071)

Tezimizin ikinci bölümünde Revvâdîlerin Tebriz ve civarına yerleşmeleri ve bu bölgelerin Revvâdîler tarafından yönetildiğini anlattık. Revvâdîler, bir asra yakın Tebriz, Merâga, Ahar, Vezikân, Urmiye ve Azerbaycan coğrafyasının güney kısmında yöneticilik yaptılar. 240/855 senesinden 343/955 senesine kadar yukarıda da açıklandığı üzere Revvâdîlerle ilgili bilgilere tesadüf edilmedi. Bunun nedeni yukarıda da yer verildiği üzere başta Sâcîler olmak üzere diğer hanedanlara karşı Revvâdîler'in gücünü kaybetmesidir. Bu zaman zarfında Revvâdîler'in ana merkezi Tebriz, birkaç defa el değiştirdi.

Tebriz, Azerbaycan bölgesinde kurulan devletlerin birçoğunun başkentliğini yapmış kadim bir Azerbaycan şehridir. Urmiye gölünün kuzeydoğusunda bulunan şehir, şuan bulunduğu mevki itibarıyla Türkiye, Türkî Cumhuriyetler ve Kafkaslar arasında önemli bir geçit ve İstanbul-Hindistan arasındaki en önemli merkezlerden biridir. Burasının iklimi kışın soğuk, yazları ise mülayimdir. Şehrin özelliklerinden bir tanesi de burada sıklıkla depremlerin yaşanmasıdır.²³¹

Tebriz, Müslümanlar tarafından fethedilince buraya Yemen asıllı Arap kabileleri yerleştirildi. Yemenli Ezd kabilesi şehre yerleştikten sonra onlar burasını güzelleştirerek gelişmiş bir kent haline getirdiler. Daha sonraları Tebriz birkaç defa el değiştirdi. İlk Revvâdî emirlerinden sonra Tebriz'e, Sâcoğulları (889-930) hâkim oldular. 941 senesinde şehri Müsafirîler (Sellârîler) ele geçirerek Revvâdîler'e kadar burada yöneticilik yaptılar. IV/X. asrın yarısından sonra şehrin yönetimi Revvâdîler'in elindeydi. Onların zamanında Tebriz, Revvâdîler'in merkez şehri oldu. Revvâdîler, burada Selçuklular'ın hâkimiyetine kadar yönetimde kaldılar.²³²

II/VIII. asırda bölgede özellikle Tebriz ve civarına meskûn olmuş Yemen asıllı Ezd kabilesine mensup Revvâdîler, IV/X. asrın ikinci yarısında Sellârîler'e karşı mücadele içindeydiler.²³³ Sellârîler'in son temsilcisi Merzubân İbrahim'in, Revvâdîler tarafından

²³¹ Viladimir Minorsky, "Tebriz", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 12/1: 82-85; Tebriz'de 644 (Müslümanların fetihleri zamanı), 694, 858 (Halife Mutevekkil döneminde), 1042 (Revvâdîler'den, Vehsûdân b. Muhammed er-Revvâd bu zaman şehrin yöneticisiydi) senelerinde çok güçlü, hatta şehri yerle bir edecek güçte zelzeleler meydana geldi. Bk. Abdulhalik Bakır, Ahmet Altıngök, "Erken Ortaçağlarda Tebriz", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXX/1 (2015, 63-99), 79-80.

²³² Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 282; Viladimir Minorsky, "Tebriz", 12/1: 84.

²³³ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 281, 283; Viladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History* (London: Taylor's Foreign Press, 1593), 167; Clifford Edmund

yakalanarak hapse atılmasıyla Revvâdî Muhammed b. Hüseyin, Sellârîler'in elinde bulunan bazı yerleri ele geçirdi. Onlar bundan sonra Sellârîler'in elinde bulunan Ahar ve Karadağ kentleri uğruna savaşmaya devam ettiler.²³⁴ Sellârîler, Buveyhîler'in desteğini almış olmalarına rağmen Revvâdîler, onları bölgeden tedricen çıkarmayı başardılar.²³⁵

Bazı araştırmacılar tarafından Revvâdîler'in, Kürtlerle akrabalık kurmaları ve diğer faktörler sebebiyle Kürtleşebilecekleri ileri sürülmektedir.²³⁶ Mesela araştırmacılarından C. Edmond Bosworth, *The Political And Dynastic History Of The Iranian World, The New Islamic Dynasties* isimli eserlerinde ve *Encyclopedia of Islam New Edition* da kaleme aldığı "Rawwadids" maddesinde, Revvâdîler'in aslen Arap el-Ezdî kabilesine mensup olmasına rağmen, X. asrın ortalarından sonra Kürtleşebileceklerini iddia etmektedir. Ona göre dönemin İranlı şairi Katrân-ı Tebrîzî (1012-1088) kendi şiirlerinde Revvâdîler'i Arap diye övse de, Revvâdî emirlerinin kullanmış oldukları Kürtçe isimlerden dolayı onları Kürt olarak nitelendirmek daha doğrudur. C.Edmond Bosworth'un kaydettiğine göre Revvâdîler'de görülen Memlân ve Ahmedil gibi isimler, Arapça aslı olan Muhammed ve Ahmet'ten bozularak böyle bir şekil almıştır.²³⁷

Avusturyalı numismat ve şarkiyatçı Eduard Ritter de Zambaur kendisinin *Manual de geneologie et de chronologie pour L'histoire de L'Islam* isimli eserinde Revvâdîler'i, Sellârîler'in devamı olarak niteleyerek²³⁸ onları Sellârîoğulları şeceresine eklemiştir. O, bu şekilde hata ederek Sellârîler'den hem evvel hem de sonra Azerbaycan'da hâkimiyette olmuş Revvâdîler'ni Sellârîler'in devamı olarak nitelemiştir.²³⁹ Revvâdîler'in Sellârîler'le etnik açıdan hiçbir bağlantıları yoktu. Çünkü Revvâdîler II/VIII. asrın ortalarından itibaren Azerbaycan'da meskûn olmuşlardı. Daha sonra ise

Bosword, *İslam Devletleri Tarihi: kronoloji ve soykütüğü el kitabı*, trc. Erdoğan Merçil- Mehmet İpşirli (İstanbul: Ünal Matbaası, 1980), 112-113.

²³⁴ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 282; Şerifli, *IX. asrın ikinci yarısı- XI. asrda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 280;

²³⁵ Bosword, *İslam Devletleri Tarihi: kronoloji ve soykütüğü el kitabı*, 112-113.

²³⁶ Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 167.

²³⁷ Clifford Edmond Bosworth, *The Political And Dynastic History Of The Iranian World (A.D. 1000-1217)*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), 32; a.mlf, *İslam Devletleri Tarihi: kronoloji ve soykütüğü el kitabı*, 112-113;; yine a.mlf, "Rawwadids", *The Encyclopaedia of Islam New Edition* (Leiden: E. J. Brill, 1995), 8: 469.

²³⁸ Bu hususla ilgili bk. Eduard Ritter de Zambaur, *Manual de geneologie et de chronologie pour L'histoire de L'Islam* (Hannover, Librairie Orientaliste Heinz Lafaie, 1927), 180.

²³⁹ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. asrda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 272.

Sellârîler'in Azerbaycan'da zayıfladıkları dönemde bölgede yeniden yönetimi ele geçirmişlerdi.²⁴⁰

3.2.1. Muhammed b. Hüseyin (Ebü'l-Heycâ)

İranlı tarihçi Ahmet Kesrevî'nin ifadesine göre, bölgeye gelişlerinin üzerinden geçen uzun bir süreden sonra ilk defa Revvâdîler'le ilgili bilgi veren kişi İslam coğrafyacısı İbn Havkal'dır. Onun kaydettiğine göre İbn Havkal, *Sûretü'l-arz* isimli eserinde Revvâdî Ebu'l-Heycâ ile ilgili bilgi vermiştir. O, Ebu'l-Heycâ'yı Revvâdîler'den saymıştır.²⁴¹

Revvâdîler hakkında bize bilgi veren bir diğer kaynak ise Osmanlı tarihçisi Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın *Câmi 'u' d-düvel* isimli eseridir. *Câmi 'u' d-düvel* hem IV/X. ve V/XI. asır Azerbaycan tarihinin hem de Revvâdîler'le ilgili bilgilerin yer aldığı kıymetli bir eserdir. Viladimir Minorsky'nin, *Studies in Caucasian History* isimli eserinde, Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin,²⁴² *Câmi 'u' d-düvel*'inde bulunan anonim *Târihü'l-bâb el-ebvâb*²⁴³ isimli yazmaya istinat ederek verdiği bilgilere göre Revvâdîler yeniden tarih sahnesine çıktıkları zaman onların ilk lideri Muhammed b. Hüseyin'di. Muhammed b. Hüseyin er-Revvâd bu esnada Azerbaycan'ın bazı kısımlarının yöneticisiydi. O, Sellârî Merzubân b. Muhammed'in hâpiste²⁴⁴ olmasından (948) istifade ederek Azerbaycan'ın bir kısım bölgelerinde hâkimiyeti ele geçirmeyi başardı.²⁴⁵

²⁴⁰ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 275.

²⁴¹ Kesrevî Tebrîzî, *Şehriyârâni Gomnâm*, 168.

²⁴² Müneccimbaşı Ahmed Dede 1631 senesinde Selânik'te doğdu. 1668 senesinde Osmanlı Sultanı IV. Mehmet tarafından İstanbul'a davet edildi. Padişahın musahibi görevinde bulundu. Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler yazsa da ona şöhret getiren umumi tarihe dair kaleme aldığı *Câmi 'u' d-düvel* isimli eseri oldu. Bk. Ahmet Ağırakça, "Müneccimbaşı, Ahmed Dede", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 4-6.

²⁴³ *Târihü'l-bâb el-ebvâb* isimli yazmayla ilgili bk. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan Tarihi Coğrafyası", *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 1/1 (Ocak 1932), 38; ayrıca bk. Nevzat Keleş, *Şeddâdiler Devleti Tarihi* (Dpktor tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2014), XVI-XVIII.

²⁴⁴ Sellâr Merzubân b. Muhammed b. Müsâfir, Buveyhî hükümdarı Rüknuddevle tarafından 948 senesinde Kazvin yakınlarında yapılan savaşta yenilerek esir alındı ve Sümeyrim kalesine atıldı (948-953). Merzubân b. Muhammed, 953 senesinde annesinin de yardımlarıyla Sümeyrim kalesinden kaçtı. Bk. Ebü'l Hasan İzzedin Ali b. Muhammed b. Abdülkerî İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-tarih tercümesi*, trc. Ahmet Ağırakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1987), 8: 411; Güner, "Müsâfirîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 32: 68-70.

²⁴⁵ Viladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 167-168; Stephen Album, "Notes on the coinage of Muhammad ibn al-Husayn al-Rawwadi," *Revue numismatique* 6/14 (1972), 99; Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi*, 240; Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 278-279.

Ünlü İslam coğrafyacısı İbn Havkal (367/977) *Sûretü'l-arz* isimli eserinde Azerbaycan'la ilgili bölümde Revvâdîler'den Ebü'l-Heycâ el-Revvâd'la ilgili bilgi vermektedir. Onun kaydettiğine göre Meyâneç, Hûnec, Daharakan, Hoy, Selmas, Tebriz, Berzend, Beylekân birbirine yakın büyüklükte ve birbirinden zengin Azerbaycan şehirleridir. Ahar ve Vezikân şehirleri de Ebü'l-Heycâ el-Revvâd'ın elinde bulunan şehirlerdir. Bu iki şehrin meyvesi bol, ağaçları sık, nehirleri bol suludur. Bostanları, çiçekleri, çiftçileri ile bereketli, içecek suları temiz ve boldur. Burada meyveler ve yiyecekler bedava denecek kadar ucuzdur. Şehirlerin her tarafı güzelliklerle doludur.²⁴⁶ Ermeni nümizmatör Aram Vardanyan, Revvâdî paralarıyla ilgili çalışmasında Ebu'l-Heycâ'yla ilgili yukarıda İbn Havkal'dan verdiğimiz bilgileri naklettikten sonra Ebu'l-Heycâ'nın, Muhammed b. Hüseyin olacağını kaydetmektedir. Vardanyan'a göre o devirde Ermeni kaynaklarında Muhammed b. Hüseyin kendi ismiyle değil de hep Ebu'l-Heycâ (savaşın babası) lakabıyla anılmaktaydı.²⁴⁷ *Ebu'l-Heycâ* ismi bu dönemlerde övgü nitelikli bir lakap olarak kullanılmaktaydı. Muhammed b. Hüseyin er-Revvâd'ın, Ebul-Heycâ olduğu kesin olarak tespit edilemese de onun bu lakaptan istifade etmesi mümkün görülmektedir.²⁴⁸

Kısa bir zaman sonra Sellârî lideri Merzubân b. Muhammed 342/953 senesinde annesinin de yardımları ile Sümeirem kalesindeki hapisten kurtularak Azerbaycan'a döndü.²⁴⁹ O, 344/955 yılında Azerbaycan bölgesinde hâkimiyeti yeniden ele geçirdi. Merzubân b. Muhammed bölge emirlerinden vergiler toplamaya başladı ve Ebu'l-Heycâ er-Revvâd (Muhammed b. Hüseyin) da diğer bölge emirleri gibi ona vergi ödedi. Ebu'l-Heycâ er-Revvâd'ın, hâkimiyeti altındaki Ahar ve Vezikân ve civar bölgeler için ödediği vergi 50.000 dinar idi. Vergiyle beraber Merzubân'a hediyeler de verdi.²⁵⁰

3.2.2. Hüseyin b. Muhammed er-Revvâd

Revvâdîler'in bir diğer emiri Hüseyin b. Muhammed er-Revvâd'dır. V. Minorsky, Münecimbaşı'dan naklen Revvâdîler'in bir diğer emiri Hüseyin b. Muhammed er-

²⁴⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 336-337.

²⁴⁷ Aram Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjân and Armenia in the Rawwâdid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins," *Numismatic Chronicle* 169, (2009), 246. dip. 8).

²⁴⁸ Encyclopaedia Iranica Foundation and Columbia University, "rawwadids".

²⁴⁹ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kup İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem* (Bağdat: Matbaatü's-Şeriketi't-Temeddün, 1915), 2: 153-154; Güner, "Müsâfirîler", 32: 68-70.

²⁵⁰ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 354; Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 280.

Revvâd hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre Muhammed b. Hüseyin er-Revvâd öldüğü zaman, onun yerine oğlu Hüseyin b. Muhammed er-Revvâd idareyi ele aldı. Hüseyin'in hükümdarlığı zamanında Revvâdîler bölgede güçlerini arttırdılar. Hüseyin b. Muhammed 350/956 yılında Tebriz'i ele geçirdi. O, Tebriz'de güçlendikten sonra kale duvarlarını yeniden imar ederek güçlendirdi ve Tebriz'i geliştirmeye başladı.²⁵¹

Hüseyin'in idarede olduğu sıralarda Sellârîler'in (Müsâfirîler) en büyük hükümdarı sayılan Sellâr Merzubân b. Muhammed hayatını kaybetti (346/957). O, kendisinden sonra veliaht olarak oğlu Cüstân'ı gösterse de kardeşi Vehsûdân'ın da onun tahtında gözü vardı. Cüstân, Azerbaycan'da babasından geriye kalan toprakları ele geçirmek için rakipleri ile savaşmak zorunda kaldı. Amcası Vehsûdân, Sellârîler'in hükümdarı olmak için çabalarken, Cüstân'ın kardeşleri İbrahim ve Nasır kendisine tabi oldular.²⁵²

İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030), *Tecâribü'l-ümem* adlı eserinde Hüseyin b. Muhammed er-Revvâd'la ilgili verdiği bilgilere göre Azerbaycan bölgesinde Sellâr Merzubân b. Muhammed'in ölümünden sonra oğulları, Cüstân ve İbrahim kendi aralarında babalarından sonra devleti yönetmek uğrunda savaşa girdiler. Vehsûdân da Sellâr Merzubân b. Muhammed'den (kardeşinden) kalan topraklara sahip olmak için bu kardeşler (Cüstân ve İbrahim) arasında entrikalar çevirmeye başladı. İlk başlarda buna muvaffak olsa da daha sonra kardeşler tüm bu olanlardan haberdar olarak barıştılar. İki kardeş birleşerek amcalarına karşı savaş ilan ettiler. Vehsûdân da bir ordu topladı ve oğlu İsmail komutasında onlara karşı gönderdi. Vehsûdân bu arada Hüseyin b. Muhammed er-Revvâd'a da mektup yazarak kendisine yardım etmesi için ricada bulundu. Hüseyin b. Muhammed er-Revvâd bu davete icabet ederek askerleri ile birlikte Sellâr Merzubân b. Muhammed'in oğulları İbrahim ve Cüstân'ın üzerine yürüdü. Kardeşler, karşılarında kalabalık bir orduyu görünce kaçmak zorunda kaldılar. 961 senesine gelindiğinde ise Azerbaycan'ın yönetimi, daha önce amcalarına yenilmiş olan Sellâr Merzubân İbrahim'in elindeydi. Ona Sultan sarayından (Buveyhîler tarafından) hediyeler gönderildi. Buveyhîler, Sellâr İbrahim'i, Azerbaycan'da hükümdar olarak tanıdı.²⁵³

Aynı yıl Hüseyin b. Muhammed er-Revvâd 350/956 yılında ele geçirdiği Tebriz şehrini başkent yaptı (350/961). Hüseyin, Sellâr Merzubân İbrahim'in (Sellâr Merzubân b.

²⁵¹ Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 168.

²⁵² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2: 166.

²⁵³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2: 178-180, 189.

Muhammed'in oğlu) işlerinin yolunda olmamasını fırsat bilerek civar bölgelerde güç sahibi olmak için çabalarını arttırdı.²⁵⁴

355/965 senesinde Sellâr İbrahim, Buveyhî emiri Rüknu'ddevle'nin (ö. 366/976) de desteğiyle Azerbaycan topraklarında büyük bir güce ulaştı. İbrahim'in devlet işlerini ikinci plana atarak gününü eğlence meclislerinde geçirdiği rivayet edilir. Rüknu'ddevle, devlet işlerinde ona yardım etmesi için Üstat Reis isimli yaverini Azerbaycan'a gönderdi. Üstat Reis, İbrahim'in işlerini yoluna koyduktan sonra Rüknu'ddevle'ye, onun devlet işlerini askıya alması ile ilgili bir mektup yazdı. 965 senesinde Üstat Reis, İbrahim'in yanından ayrıldıktan sonra İbrahim'in toprakları Revvâdîler tarafından ele geçirildi. İbrahim de tutuklanarak kalelerden birinde hapsedildi.²⁵⁵

Revvâdîler'in, Azerbaycan'a hâkim oldukları tarihlere sadece tarih kitaplarından yola çıkarak ulaşmak zor görünmektedir. Bu zorluğu aşmak için 350/961-360/970 seneleri arasında basılan paralar bazı boşlukların doldurulması konusunda yardımcı olabilmektedir. 350/961 senesinde artık Sellârî İbrahim b. Merzubân isminin basılan paralar üzerinde olmadığı görülmektedir. Halbuki bu sıralarda Azerbaycan bölgesinin en büyük şehirleri (Erdebil ve Merâğa) Sellârî yöneticilerinin elindeydi. Üstelik Sellârî yöneticileri bastırdıkları sikkeler üzerinde kendi isimlerini bastırıyorlardı. Merâğa ve Urmiye, Sellârî ordu kumandanı Custân b. Şarmazan'ın elindeydi. Berde şehri ise 350/961 senesinde halen Sellâr İsmail b. Vehsûdân'ın elindeydi. Bu zamana ait bulunan paraların üzerindeki isimler bu bilgileri ispatlamaktadır. 971 senesine gelindiğinde Revvâdî Hüseyin b. Muhammed'in, Azerbaycan bölgesinde, doğuda Merâğa, batıda Erdebil'e kadar olan topraklar arasında hükümdar olduğu görünmektedir. Hâkim olduğu yerler arasında Ahar, Vezikân ve başkent olarak kullandığı Tebriz de bulunmaktaydı.²⁵⁶

Kesrevî Tebrîzî ise Hüseyin b. Muhammed'in, Revvâdîler'in soyundan olmadığını iddia etmektedir. Çünkü Hüseyin'in babası Ebu'l-Heycâ (Muhammed b. Hüseyin) 378/988 senesinde halen hayattaydı. Babası hayattayken onun hâkimiyette olması

²⁵⁴ Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 168; Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarı- XI. asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 279.

²⁵⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2: 229-231; Güner, "Müsâfirîler", 32: 68-70; Cengiz Tomar, "Revvâdîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 36-37.

²⁵⁶ Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjân and Armenia in the Rawwâdid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins," *Numismatic Chronicle* 169, 247;; Aram Vardanyan, "On the coinage of the Sallarids and contemporary military generals in Iranian Azerbaijan in the tenth century AD", *Journal of the Oriental Numismatic Society* 191 (2007), PP. 8-19 at, 12.

düşünülemezdi.²⁵⁷ Aynı konuda Kesrevî'nin aksini iddia eden Azerbaycanlı tarihçi Mehemedeli Şerifli (20 Mart 1909-5 Ekim 1969) *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri* isimli eserinde Hüseyin b. Muhammed'in Revvâdîler'ndan olduğunu söylemiştir. Ona göre Kesrevî Tebrîzî, Hüseyin b. Muhammed'i Revvâdîler'den saymayarak acele etmiştir. Nitekim *Câmi' u' d-düvel* adlı eser 1868 senesinde Derviş Ahmed Efendi tarafından tercüme edilirken Revvâdîler, Şeddâdîler ve Şirvanşahlar'la ilgili olan bölümler tercüme edilmediği ve eserde yazma şeklinde kaldığı için bu bilgiler ilim âlemine meçhul kalmıştır. Şerifli'ye göre Kesrevî Tebrîzî, Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin *Câmi' u' d-düvel* isimli eserinin Revvâdîler kısmından haberdar olmadığı için Hüseyin b. Muhammed'in Revvâdîler soyundan olmadığı sonucuna ulaşmıştır.²⁵⁸

Ermeni nümizmatör Aram Vardanyan'a göre ise Nâsır b. Revvâd²⁵⁹ 962 senesinde Erdebil emiri Muhammed b. Musâfir Vehsûdân'ın hâkimiyeti altında kendi adına paralar bastı. Müellif, Nâsır b. Revvâd'ın, daha önce Ahar ve Vezikân hâkimi olan Hüseyin b. Muhammed olduğu kanaatindedir.²⁶⁰

İslam tarihi kaynaklarında Sellârîler hâkimiyetinin Revvâdîler tarafından sona erdirilmesi ve Revvâdîler'in Azerbaycan'da hâkimiyeti ele geçirmeleri hakkında malumat oldukça azdır. Bu bilgileri doğru bir şekilde tespit edebilmek için bu kaynakların yanı sıra yerli eserlerin bilgilerine de ihtiyaç duyulmaktadır. Bu olaylar hakkında IV/X. asır Hıristiyan tarihçisi Stephanos Toronski'nin yazdıklarına bakmakta fayda bulunmaktadır. Toronski, "Vseobşaya İstoriya" (Genel Tarih) isimli eserinde devrinin Revvâdî emirleri ile ilgili bazı bilgiler vermektedir. Toronski'ye göre Revvâdîler, Sellârîler'in son hükümdarı İbrahim'i yenerek Azerbaycan'ı ele geçirdiler ve 980 senesinde Azerbaycan topraklarına hatta komşu ülkelere de nüfuz edecek güce ulaşmışlardı.²⁶¹

²⁵⁷ Kesrevî Tebrîzî, *Şehriyârâni, Gomnâm*, 168.

²⁵⁸ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 23, 41, 279.

²⁵⁹ Aram Vardanyan'ın kaydettiğine göre Sellârîler'in ordu komutanı Şermazan b. Mishâkî'ye de *Nâsır* denirdi. Sellârîler kendi paralarını basarken hiçbir zaman *el-emîr* künyesini kullanmadılar. Ama Revvâdîler kendi paralarında *el-emîr* künyesini kullandılar. Bu özellik onlara hastı. Vardanyan, paralarda ismi geçen kişinin Revvâdîler ailesine mensup olan Nâsır olduğu kanaatindedir. Bk. Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjân and Armenia in the Rawwâdid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins," *Numismatic Chronicle* 169, 246, dipnot, 11.

²⁶⁰ Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjân and Armenia in the Rawwâdid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins," *Numismatic Chronicle* 169, 246; Encyclopaedia Iranica Foundation and Columbia University, "rawwadids".

²⁶¹ Kesrevî Tebrîzî, *Şehriyârâni, Gomnâm*, 170.

3.2.3. II. Muhammed b. Hüseyin (Ebu'l-Heycâ)

Hüseyin b. Muhammed'den sonra yerine oğlu Ebu'l-Heycâ²⁶² olarak bilinen Muhammed b. Hüseyin er-Revvâdî geçti. O, bölgede iyice gücünü arttırdı ve 373/983 yılında Sellâr İbrahim'e saldırarak onun elinde bulunan Azerbaycan topraklarının büyük bir çoğunluğunu ele geçirdi. Bu sıralarda Azerbaycan'ın bazı bölgeleri ise Sellâr Merzubân b. İsmail b. Vehsûdân b. Muhammed b. Müsâfir'in elindeydi. II. Muhammed b. Hüseyin 984 senesinde onu yakalayıp hapsedti ve onun elinde bulunan toprakları Revvâdîler'in hâkimiyetine geçirdi. Bu başarıları nedeniyle Muhammed'in bölgede en güçlü yönetici olarak hüküm sürdüğü görülmektedir. Bu gücüne rağmen kardeşi Merzubân b. Hüseyin kendisine muhalefet etti ve bu nedenle kardeşine karşı savaş açan Muhammed, onu yakalayıp öldürdü (386/996). Muhammed'in ise bu hadiseden beş yıl sonra 391/1000 senesinde öldüğü rivayet edilmektedir.²⁶³ Münecimbaşı, Muhammed'in 1000 senesinde öldüğünü rivayet etse de aşağıda belirteceğimiz görüşler bunun tersini ortaya koyacaktır.

Münecimbaşı ve diğer tarihçilerin²⁶⁴ genel görüşlerinin aksine Erdebil, Merâga ve Tebriz şehirlerinde basılmış paralar üzerinde daha sonraki tarihlerde bile onun isminin olması Muhammed'in (Ebu'l-Heycâ) 1000 senesinde ölmüş olmasına şüphe ile bakılmasını gerektirmektedir.²⁶⁵ Madeni paralar üzerinde çıkan tarih ve isimler Müslüman ve Hristiyan tarihçiler arasında çelişki yarattı. Bu madeni paralar, Ebu'l-Heycâ olarak da bilinen Muhammed b. Hüseyin'in, hem Münecimbaşı hem de Toronski'nin verdiği bilgilerin tersine, daha uzun süre hayatta olma ihtimalini artırmaktadır. Bu ise Münecimbaşı'nın kaynağı hakkında şüpheye sebep olmaktadır. Çünkü 999, 1002, 1009, 1011, 1012, 1013 ve 1014 senelerinde Merâga, Erdebil ve Tebriz şehirlerinde basılan paraların üzerinde Muhammed b. Revvâd'in ismi vardı.²⁶⁶

²⁶² Bu lakabın daha önce dedesi Muhammed b. Hüseyin için de kullanıldığı görülmüştür.

²⁶³ Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 168; ayrıca bk. Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 279-280; Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi: kronoloji ve soykütüğü el kitabı*, 112-113.

²⁶⁴ Toronski de onun 998 senesinde öldüğünü belirtiyor.

²⁶⁵ Album, "Notes on the coinage of Muhammad ibn al-Husayn al-Rawwadi," *Révue numismatique* 6/14 (1972), 100-101; Encyclopaedia Iranica Foundation and Columbia University, "rawwadids".

²⁶⁶ Encyclopaedia Iranica Foundation and Columbia University, "rawwadids"; paralarla ilgili bk. Album, "Notes on the coinage of Muhammad ibn al-Husayn al-Rawwadi," *Révue numismatique* 6/14 (1972), 100-101;; Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjân and Armenia in the Rawwâdid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins," *Numismatic Chronicle*, 254-255.

Ebu'l-Heycâ (Muhammed b. Hüseyin) ile ilgili bir diğer görüş ise zamanın Ermeni tarihçisi Stephanos Toronski'ye aittir. Toronski'ye göre yakın zamanlara kadar Ebu'l-Heycâ²⁶⁷ ile ilgili bilgiler net değildi. Arap ve Fars tarihçilerinin eserlerinde Ebu'l-Heycâ ile ilgili bilginin eksikliğinden bazı tarihçiler iki Ebu'l-Heycâ olduğu halde karıştırarak onları sadece Revvâdîler'ndan olan Ebu'l-Heycâ olarak nitelendirdiler. Lakin V/XI. asır Ermeni tarihçisi Stephanos Toronski kaleme aldığı *Vseopşaya İstoriya (Genel Tarih)* adlı eserinde her iki Ebu'l-Heycâ ile ilgili bilgiler vermektedir. O, eserinin XII. bölümünde Sellârî Ebu'l-Heycâ'nın 982 senesinde İrmîniyye topraklarına saldırması ve orada öldürülmesi hakkında bilgiler vermektedir. O, bu şahsın Sellârîler'den olduğunu açıkça belirtmektedir. Revvâdîler'den olan Ebu'l-Heycâ ile olan bilgileri ise eserinin XVIII. ve XIX. bölümlerinde ele almaktadır.²⁶⁸

Yukarıda Sellâr İbrahim'e, Buveyhî emiri Rüknu'ddevle'nin desteklerinden bahsetmiştik. Sellârî Ebu'l-Heycâ ise Sellâr İbrahim'in oğluydu. Toronski'nin, Sellâr Ebu'l-Heycâ dediği şahıs budur. Onun elinde Sellârî topraklarından geriye sadece babasından kalma Dvin vilayeti ve çevresi kalmıştı. Bir müddet sonra burası Koğtan vilayetinin emiri Ebû Dülef (Nahçıvanşah lakaplı) tarafından ele geçirildi. Aşağıda da belirteceğimiz gibi Revvâdî Ebu'l-Heycâ Dvin'i, Ebû Dülef'ten alarak kendi topraklarına kattı.²⁶⁹

437/987 yılında Azerbaycan emiri Ebu'l-Heycâ b. Revvâd, eski düşmanı Koğtan emiri Ebû Dülef'e saldırdı. Ebu'l-Heycâ karşı konulamaz bir biçimde ülkenin içlerine doğru ilerledi ve ordularıyla her tarafı ele geçirdi. O, Koğtan'ı tutarak burayı da talan etti. Ebu'l-Heycâ, İrmîniyye'nin baş şehri Dvin'e kadar ilerledi.²⁷⁰ Dvin daha önce Sellârîler²⁷¹ devletinin topraklarına dâhildi. Revvâdîler bu son parçayı da onlardan alarak kendi hâkimiyetlerine kattılar. Ebu'l-Heycâ burada daha önceden ödenmeyen vergilerin ödenmesi için emir verdi ve daha da ileriye giderek Vaspurakan'ı da ele

²⁶⁷ Yukarıdaki paragrafların birinde de belirtildiği gibi bu dönemde Azerbaycan bölgesinde Ebu'l-Heycâ övücü niteliğe sahip bir lakaptı. Ermeni kaynaklarında da bu dönemde mevcut yöneticilerin lakaplarından istifade edildiği rivayet edilir; bk. Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjân and Armenia in the Rawwâdid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins," *Numismatic Chronicle* 169, 246. dip. 8).

²⁶⁸ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 273-274; Sellârî Ebu'l-Heycâ Ermeniyye'ye hücumu ile ilgili bilgi almak için bk. Stephanos Toronski, *Vseobşaya İstoriya*, trc. Н ЕМИНЫМЪ (Moskova, 1864), 131-132.

²⁶⁹ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 282.

²⁷⁰ Toronski, *Vseobşaya İstoriya*, 140

²⁷¹ Burası Sellâr İbrahim'in oğlu Ebu'l-Heycâ'nın (Revvâdî Ebu'l-Heycânın adaşı) elinde kalan son Sellâr toprağıydı. Bk. Güner, "Müsâfiriler", 32: 68-70.

geçirdi. Ermeni kralı II. Sumbat, Ebu'l-Heycâ'nın talep ettiği vergileri ödemek zorunda kaldı.²⁷² Toronski'nin kaydettiğine göre Ebu'l-Heycâ 998 senesinde öldü.²⁷³ Onun ölümü Vaspurakan'ı kurtardı. Bu tarihten sonra Ebu'l-Heycâ'nın yerine oğlu Memlân geçerek Revvâdîler'in yöneticisi oldu.²⁷⁴

Müneccimbaşı'ya göre Ebu'l-Heycâ'nın 1000 senesinde ölümünden sonra Revvâdîler'in başına oğlu Ebû Nasr Hüseyin b. Muhammed er-Revvâdî geçti. Ona göre o, 416/1025 senesine kadar Revvâdîler'in hâkimi oldu. Onun hakkında detaylı bilgilere sahip değiliz.²⁷⁵ Bu bilginin de aksini Erdebil şehrinde 407/1016 senesinde Vehsûdân b. Muhammed'in isminin olduğu madeni paralar ortaya koymaktadır. Kanaate göre Ebû Nasr Hüseyin b. Muhammed, Vehsûdân'ın kardeşiydi. Her iki şahsın hanedanlık uğrunda savaşması ya da Ebû Nasr Hüseyin'in geçici bir yönetici olması da söz konusu olabilirdi. Her iki söylem hakkında ise kesin bir kanıt bulunmamaktadır.²⁷⁶

3.2.4. Memlân b. Ebu'l-Heycâ (II. Hüseyin Ebû Mansûr)

Memlânın ne zaman hâkimiyete geldiği kesin olarak bilinmese de Toronski'nin verdiği bilgilere göre Azerbaycan emiri Revvâd oğlu Ebu'l-Heycâ öldüğü zaman onun yerine diğer oğlu Memlân geçti ve 389/998 senesinde ikinci defa²⁷⁷ Vaspurakan topraklarına saldırdı. Bu saldırının nedeni bir müddet önce Ermeni David tarafından Müslüman ahaliye karşı yapılan saldırılardı. David, Müslümanları Manazkert'te kılıçtan geçirmiş onları yerlerinden sürmüştü. Müslümanların ibadethanelerini dağıtmış, ahaliyi de kılıçtan geçirmişti. Bunun üzerine Azerbaycan emiri Memlân, Hıristiyanları bu topraklardan çıkarmak ve onları başka yerlere sürmek için harekete geçti. Onun bir diğer planı da İrmîniyye'yi ve Gürcistan'ı tamamen ele geçirmek ve burada kendi hâkimiyetini tesis etmektir. Memlân, Tebriz'den ordusuyla beraber ayrılıp Hoy üzerinden Vaspurakan topraklarına girdi ve Apahunik'te ordugâh kurdu. Bölgenin hâkimi David yaşlı birisiydi. Kendisi savaşamayacak güçte olduğundan sarayından

²⁷² Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e kadar Ermenilerin tarihi*, trc. Sosi Dolanoğlu (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005), 498; ayrıca bk. Kesrevî Tebrizî, *Şehriyârâni Gomnâm*, 168; Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjân and Armenia in the Rawwâdid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins," *Numismatic Chronicle* 169, 248.

²⁷³ Toronski, *Vseobşaya İstoriya*, 193.

²⁷⁴ Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e kadar Ermenilerin tarihi*, 499.

²⁷⁵ Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 168.

²⁷⁶ Encyclopaedia Iranica Foundation and Columbia University, "rawwadids"; paralarla ilgili bk. Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjân and Armenia in the Rawwâdid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins," *Numismatic Chronicle*, 257.

²⁷⁷ Toronski'nin "ikinci defa" ifadesinden Memlân'ın daha önceki bir tarihte de Vaspurakan'a saldırdığı anlaşılmaktadır.

dışarı çıkamıyordu. Memlân ona tehditkâr bir mektup yazdı. David, bu mektubu okuduğunda korktu ve çok üzüldü. Sarayına kapanarak dua etmeye başladı. Onun dindar bir Hıristiyan olduğu kaydedilmektedir. David, Gürcü ve Ermenilerin birlikte ordu kurarak Memlân'a karşı savaşmalarını istedi. Ani bölgesinin hâkimi Gagik 6.000 asker toplayarak yardıma geldi. Bagrat'ın oğlu Gargin de 6.000 asker gönderdi. Ordu toplanınca onlar Müslüman askerlerine yakın ve tepelik bir yerde mevzi aldılar. Müslüman ordularının çokluğundan korkuya kapılarak yerlerinden kıpırdamaya cüret edemediler. Toronski'nin dediğine göre Müslüman askerlerin sayısı 100.000 idi. Zengin insanlar yoksullara sadaka dağıtıyor, gece-gündüz dua ediyorlardı. Tüm bölge halkı gözyaşı döküyordu. David, Gürcü kumandan Garmiragal'i 700 süvarisi ile beraber gece nöbetine tayin etti. Müslümanlar onların kendilerinden korktuklarını biliyorlardı. İlk saldırıya Müslümanlar geçti. Ermeniler saklandıkları tepelerden aşağıya inmek istemiyorlardı. Müslümanlar onlara savaş alanına gelmelerini tekitle söyleseler de onlar yerlerinden kıpırdamayarak savaşmak istemediklerini söylüyorlardı.²⁷⁸

Müslümanlar sabah erkenden yeniden saldırıya geçtiler ve Ermenilerden bir kaçını öldürdüler. Bunu gören Ermeniler de mevkiilerini terk ederek Müslümanlarla savaşa tutuştular. Kanlı bir savaştan sonra olağanüstü²⁷⁹ sebepler yüzünden Müslümanlar mağlup oldular. Toronski'ye göre nehirler, dağlar, taşlar her taraftan kanlar akıyordu. Memlân ise savaş alanından kaçarak memleketine geri dönmeyi başardı.²⁸⁰

3.2.5. Vehsûdân b. Memlân b. Ebu'l-Heycâ (1016 ?/1060 ?)

Memlân b. Ebu'l-Heycâ'nın ölümünden sonra Revvâdîler'in yöneticisi onun oğlu Vehsûdân b. Memlân (Muhammed) oldu.²⁸¹ Vardanyan'ın, Revvâdî paralarıyla ilgili çalışmasından yola çıkarsak Vehsûdân'ın 407/1016 senesi dolaylarında Revvâdîler'in

²⁷⁸ Toronski, *Vseobşaya İstoriya*, 193-195; ayrıca bk. Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigorun zeyli (1136-1162), trc. Hrand. D. Andreasyan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1962), 37-39; Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 280; Kesrevî Tebrîzî, *Şehriyârâni Gomnâm*, 176-177; Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 281.

²⁷⁹ Rivayete göre savaş akşamleyin devam ederken hafif yağmur yağdı ve tepeler alev gibi ışıklar saçmaya başladı. Müslüman askerler bunu karşı tarafın askerlerinin çokluğuna yorumlayarak kaçmaya başladılar. Bk; Mateus, *Urfalı Mateus Vekâyinâmesi ve Papaz Grigorun zeyli*, 37-39.

²⁸⁰ Toronski, *Vseobşaya İstoriya*, 196; ayrıca bk. Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigorun zeyli (1136-1162), 37-39; Kesrevî Tebrîzî, *Şehriyârâni Gomnâm*, 178.

²⁸¹ Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi*, 240; Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2:283; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 168; Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 283; Bosworth, "The Political And Dynastic History Of The Iranian World (A.D. 1000-1217)", 32.

yöneticiliğine geldiği tahmin edilmektedir. Çünkü 407/1016 senesinde Berde şehrinde Vehsûdân'ın adına basılmış paralar bulunmaktadır.²⁸² Bu şahıs VI/XI. asırda hanedanlığın en tanınmış üyesiydi.²⁸³ Vehsûdân'a ait tarih kitaplarından başka edebi kaynaklarda da onunla ilgili bilgiler mevcuttur.²⁸⁴ Döneminin Azerbaycanlı şairi Katrân-ı Tebrîzî onunla ilgili kasideler kaleme aldı. Katrân-ı Tebrîzî, Vehsûdân b. Memlân'a *devletin siperi, din ve devletin direği, padişahların en büyüğü* ve "büyük emir" diye hitap etmektedir.²⁸⁵

Vehsûdân b. Memlân'ın zamanında bölgeye Oğuz boyları gelmeye başladı.²⁸⁶ 1028 senesinde Türk Oğuz boyları Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'ye²⁸⁷ (Gazneli hükümdarı 998-1030) karşı ayaklandılar. Sultan bu boyların isyanını bastırdı ve onları batıya doğru sürdü. 2000 çadırlık bir Oğuz göçü Azerbaycan bölgesine geldi.²⁸⁸ Rivayete göre Oğuzlar, Azerbaycan hâkimi Vehsûdân'ın yanına gelene kadar güzergâhları boyunca olan yerlerde yağma hareketlerinde bulundular. Vehsûdân ise onları iyi karşıladı ve tüm ihtiyaçlarını giderdi.²⁸⁹

Revvâdi ailesi bazen kendi aralarında da çatışıyorlardı. 425/1033-1034 senesinde Vehsûdân b. Memlân'ın yeğeni Ebu'l-Heycâ b. Rebîbüddeve,²⁹⁰ İrmîniye sınırında bulunan Bergîri kalesinin hâkimiydi. Ebu'l-Heycâ dayısı Vehsûdân b. Memlân'la anlaşmazlığa düştüğü vakit dayısı Rumları, bu kaleyi yeğeninden almaları için cesaretlendirdi. Bizans İmparatoru büyük bir ordu göndererek Bergîri kalesini Ebu'l-Heycâ'dan aldı. Bu durumdan Abbâsî halifesi Kâim Biemrillâh (1031-1075) haberdar oldu ve dayısı ile Ebu'l-Heycâ'nın aralarını düzeltmek amacıyla bir elçisini gönderdi ve dayı yeğenin bir araya gelerek iş birliği yapmalarını istedi. Dayısı ile Ebu'l-Heycâ

²⁸² Bu para ile ilgili bk. Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjân and Armenia in the Rawwâdid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins," *Numismatic Chronicle* 169, 257.

²⁸³ Bosworth, "The Political And Dynastic History Of The Iranian World (A.D. 1000-1217)", 32.

²⁸⁴ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2:283; Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 283;

²⁸⁵ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 283.

²⁸⁶ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 284; Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 283; Bosworth, "The Political And Dynastic History Of The Iranian World (A.D. 1000-1217)", 32.

²⁸⁷ Sultan Mahmûd-ı Gaznevî, Gazneli hükümdarı Sebük Tegin'in oğludur. Küçük yaşlarından itibaren dini ilimler sahasında kendini yetiştirmeye başladı. Kur'an- Kerîm'i küçük yaşlarında ezberledi ve siyasi dersler gördü. Bk. Erdoğan Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 362-365.

²⁸⁸ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 284.

²⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 7: 413.

²⁹⁰ Hezebânî Kürtlerinin reisi.

güçlerini birleştirerek kaleye hücum etseler de Rumların kaleye iyice yerleşmeleri sebebiyle kaleyi onlardan geri alamadılar.²⁹¹

Belirsiz bir tarihte Vehsûdân, oğlu Memlân b. Vehsûdân'ı onlara tabi olmayan Mugân emirinin üzerine gönderdi. Şair Tebrîzî de bu savaşa iştirak ediyordu. Memlân b. Vehsûdân, Mugân emirini mağlup ederek onu hapsedti ve bölgeyi yeniden kontrol altına aldı.²⁹²

VI/XI. asırda Revvâdîler bölgede Gence Şeddâdîlerine karşı mücadele ediyorlardı. Revvâdî hükümdarı Vehsûdân'la Şeddâdî emiri Leşkeri arasında 425 (1033-1034) senesinde nedeni belli olmayan bir anlaşmazlık ortaya çıktı. Vehsûdân anlaşmazlığı ortadan kaldırmak adına Gence şehrine gitti. Onun Gence şehrine 1035-1040 seneleri arasındaki bir zamanda gittiği tahmin edilmektedir. Vehsûdân, Leşkeri ile barış antlaşması yapmak istiyordu. Vehsûdân'ın Gence seferi hakkında dönemin Azerbaycanlı şairi Katrân-ı Tebrîzî'nin kasidelerinde şu mısralar geçmektedir:

“Artık bu iki hükümdar birbirine kavuştu,

Artık bu iki yıldız birbirine erişti,

İki kadim sultan, iki kadim mevki,

İşte o iki Hüsrev, Mansûr, Seyid ve mübarek,

Emîr Ebu'l-Hasan ve Şehriyâr Ebû Mansûr.”

Şairin bu tarihlerde Gence şehrinde olduğu tahmin edilmektedir.²⁹³

Oğuz kabilelerinin Azerbaycan'a gelişleri, Azerbaycanlı tarihçi Ekber N. Necef'e göre Revvâdî Vehsûdân'ın davetiyle oldu. 1040 senesinde Selçuklular'la Gazneliler arasında Dandanakan savaşı yaşandı. Savaşta Selçuklular zafer elde ettiler. Bu savaş Türk kabilelerinin Orta Doğu'ya kolaylıkla gelerek yerleşmelerini sağladı. Vehsûdân bölgede bulunan diğer hanedanlıklara karşı Türklerin askerî güçlerinden istifade etmek istiyordu. Hatta onlardan Dana'nın başında bulunduğu büyük bir grubu da Urmiye'ye yerleştirdi. Oğuzların Azerbaycan'da ilk meskûn oldukları yer burasıdır. Vehsûdân, Dana'nın kız kardeşi ile evlendi ve onlara ikramda bulundu. O, kendi akrabası Ebu'l-

²⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 8: 17; ayrıca bk. Encyclopaedia Iranica Foundation and Columbia University, “rawwadids”.

²⁹² Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 284.

²⁹³ Keleş, *Şeddâdîler Devleti Tarihi*, 97; Katrân-ı Tebrîzî, *Divan*, 235; Kesrevî Tebrîzî, *Şehriyârâni Gonnâm*, 207-208.

Heycâ ile anlaşmazlığa düştüğünden Oğuzları, ona karşı kendi safında tutmaya çalışıyordu. Dana ve etrafında olan Oğuz birlikleri komşu diğer emirliklere baskınlar düzenleyerek kendi nüfuzlarını güçlendiriyorlardı. Vehsûdân'ın, Oğuzlarla ilgili kurduğu planlar ise işe yaramadı. Çünkü Oğuzlar istedikleri şekilde hareket ediyor, sadece kendi menfaatleri doğrultusunda istedikleri yerlere baskınlar düzenliyorlardı. Türkler, Azerbaycan'ın güneyinde yaşayan Hezebânî Kürtlerinin reisi Ebu'l-Heycâ b. Rebîbüddeve'ye (Vehsûdân'ın yeğeni) karşı savaşarak ona karşı bir takım zaferler elde ettiler. Vehsûdân onları kontrol altına alamayınca düşmanları ile barış yaparak Oğuzlara karşı işbirliği yapmaya karar verdi.²⁹⁴

Oğuz saldırılarına maruz kalan Kürtler ve diğer şehirlerin halkları da bu felaketleri başlarından defetmek istiyorlardı. Bunun için kendi aralarında barış yaparak birlik oluşturmaya karar verdiler. Vehsûdân Türklerin yaptıklarından rahatsız oldu. O, onun yeğeni Ebu'l-Heycâ b. Rebîbüddeve birleşerek bölge halklarının da onlara katılmalarını sağladılar. Böylece bu birlikler Azerbaycan hâkimi Vehsûdân er-Revvâd'ın yanında toplanarak büyük güç oluşturdular. Artık Oğuzlardan intikam alacak duruma gelmişlerdi. Kendilerine karşı kurulan bu birliğin büyüklüğünü gören Oğuzlar onlara karşı savaşamayacaklarını anlayınca Azerbaycan topraklarını terk ettiler.²⁹⁵

Oğuzların yaptıklarından çok rahatsız olan Vehsûdân b. Memlân, onları tamamen bertaraf etmek gerektiğini düşünerek bazı girişimlerde bulundu. 432 (1040/1041) yılında Vehsûdân b. Memlân, Oğuzlara büyük bir darbe indirdi. O, Oğuzlardan büyük bir topluluğu Tebriz şehrinde ağırılarak onlara büyük bir ziyafet verdi. Oğuzlar iyice yiyip içtikten sonra Vehsûdân bunlardan ileri gelen 30 kişiyi öldürdü. Bunu gören diğer Oğuzların da cesaretleri kırıldı. Oğuzlar bundan sonra Urmiye'yi terk ederek Musul'a bağlı Hakkârî'ye gittiler.²⁹⁶

1041 senesinde Türklerin, Azerbaycan'dan ayrılmalarının bir diğer sebebiyse Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yınal'ın, ordusuyla beraber Rey şehrine doğru yürümesiydi. Oğuzlar, İbrahim Yınal'ın karşısında duramayacaklarını biliyorlardı. Bu aşamada

²⁹⁴ Ekber N. Necef, *Selçuklu Devletleri ve Atabeyleri Tarihi* (Bakü: Qanun Neşriyat, 2010), 4-5.

²⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 7: 415-416.

²⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 7: 417-418.

Azerbaycan'a geçmek isteseler de daha önce halka karşı yaptıklarından dolayı buna cüret edemediler.²⁹⁷

Vehsûdân b. Muhammed b. Revvâd el-Ezdî 434/1042 senesinde halifenin emiri vazifesindeyken Ekim ayında Tebriz'de güçlü bir deprem meydana geldi. Onun üzerine 435/1044 yılında Münecim Ebû Tahir tarafından Tebriz şehrinin yeniden imar faaliyetleri başlatıldı.²⁹⁸ Deprem sırasında Tebriz şehrinde İbnü'l-Esîr'e göre 50.000 insan hayatını kaybetti. 4 sene sonra buradan geçen Nasîr Hüsrev'e göre ise bu zelzelede 40.000 insan öldü. Bu zaman Tebriz şehri baştanbaşa harap oldu. Şehrin kale duvarları yıkıldığı için şehir savunmasız hale geldi. Burada bulunan hükümet konağı yıkıldı, pazarlar, çarşılar dağıldı.²⁹⁹

Tebriz şehrinde 1042 senesinde meydana gelen feci zelzele esnasında şehrin hâkimi Vehsûdân bu zelzeleden sağ kurtuldu. Rivayete göre zelzele esnasında şehir dışında bir bahçede olduğundan kurtulabilmişti. Vehsûdân siyah matem elbisesi giydi. Selçuklu Oğuzlarının saldırılarından korktuğu için kalelerinden birine çekilmek mecburiyetinde kaldı.³⁰⁰ Şair Katrân-ı Tebrîzî, Tebriz şehrinde meydana gelen bu deprem hakkında birkaç kaside kaleme almıştır.

“Allah Tebriz halkını fenaya uğrattı,

Felek Tebriz nimetine zeval yetirdi.

Alt üst oldu, üst alta çevrildi,

Yer yarık-yarık oldu, ağaçlar eğilip kırıldı.”³⁰¹

Katrân-ı Tebrîzî diğer bir kasidesinde ise şöyle diyordu:

“Git Tebriz'in hikâyesini öğren ve oku,

Git Tebriz'in görkemine bir bak, faciasını öğren.

²⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 7: 418; ayrıca bk. İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular Tarihi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972), 34.

²⁹⁸ Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfî el-Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulûp*. haz. Muhammed Debîr-i Siyâki (Tahran: Kitabhâne-i Tahuri, 1958), 85-86.

²⁹⁹ Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûp*, 85-86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 8: 79-80; Kesrevî Tebrîzî, *Şehriyârâni Gomnâm*, 209; Encyclopaedia Iranica Foundation and Columbia University, “rawwadids”; Tomar, “Revvâdiler”, 35: 36-37.

³⁰⁰ Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûp*, 85-86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 8: 79-80; Kesrevî Tebrîzî, *Şehriyârâni Gomnâm*, 209; Encyclopaedia Iranica Foundation and Columbia University, “rawwadids”; Tomar, “Revvâdiler”, 35: 36-37.

³⁰¹ Katrân-ı Tebrîzî, *Divan*, 187-188.

*İki yüz yıllarla başını göklere kaldıran bir şehir,
İki yüz yıllarla halk tarafından yapılan balkonlar,
Cemaatinin hepsi elini Süreyya'ya süren bir şehir,
Kalelerinin başı Satürn'ü geçen bir şehir,
Öyle ki, halk bir saat içinde yok oldu.*

Öyle ki, bir şehir bir saat içinde tamamen harabe kaldı. ”³⁰²

Selçuklu Sultanı Tuğrul 446/1054 senesinde, Bizans'a karşı büyük bir sefer hazırlığı içindeydi. Tuğrul, Bizans'a karşı sefere çıkmadan önce Azerbaycan'da hüküm süren Vehsûdân'ı da itaati altına almayı düşünüyordu.³⁰³ Bunun için 1054 senesinde Azerbaycan'a gelen Sultan Tuğrul, Tebriz şehrine doğru yürüdü. Şehrin hâkimi Ebû Mansûr Vehsûdân b. Muhammed (Memlân) er-Revvâd, Tuğrul Bey'e karşı koymanın feci sonuçlara yol açacağını düşündüğü için itaatini arz etti. Onun adına hutbe okuttu, gönlünü hoşnut edecek hediyeler gönderdi. Hatta Azerbaycan emiri Vehsûdân b. Memlân er-Revvâd oğlu Memlân'ı da onun yanında rehine olarak bıraktı.³⁰⁴

3.2.6. Ebû Nasr Memlân b. Vehsûdân

Sultan Tuğrul'un 446/1054 senesinde Tebriz şehrine gelerek Vehsûdân'ın oğlu Memlân'ı rehine alarak yanında götürdüğü nakledilmişti. 1060 senesinde Tuğrul yeniden Tebriz şehrine gelerek burayı kuşattı. Bu kuşatmanın sebebi Vehsûdân'ın, Sultan'a karşı itaatsizlik göstermesiydi. Kuşatma uzun sürdüğü için Tuğrul kuşatmayı kaldırdı. Fakat daha sonra kaleyi ele geçirmeyi başaran Sultan Tuğrul, Vehsûdân'ı ortadan kaldırdı ve onun yerine oğlu Memlân b. Vehsûdân'ı Azerbaycan valisi olarak tayin etti.³⁰⁵

Sultan Alparslan 22 Şubat 1064 tarihinde Rey şehrinden Azerbaycan'a doğru yürüdü. Yürüyüşün nedeni Revvâdîler'in yeniden ona karşı itaatsizlik etmeleriydi. Azerbaycan'a varmadan önce Rumlarla cihat etmek amacıyla batıya doğru yöneldi.

³⁰² Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 286; Katrân-ı Tebrîzî, *Divan*, 217.

³⁰³ Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, trc. Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 13.

³⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 8: 149; Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 287.

³⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 8: 190; ayrıca bk. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 8. baskı (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003), 130; Tomar, "Revvâdîler", 35: 36-37.

Merend'e vardığında onun yanına Rumlarla çok defa cihat etmiş Tuğtekin adlı Türkmen emiri geldi. Tuğtekin'in yanında Türkmenlerden kalabalık bir ordu bulunuyordu. Bu birlik bölgeyi çok iyi tanıyordu. Tuğtekin, Sultanı savaşa teşvik ederek ona bu konuda kılavuzluk edeceğine söz verince beraber sefere çıktılar. Tuğtekin'in kılavuzluğu sayesinde Sultan'ın ordusu kısa hem de dağlık yollardan geçerek Nahçıvan'a geldi. Burada Sultan, Aras nehrini geçebilmeleri için gemiler inşa edilmesini emretti. Onlar burada oldukları zaman Azerbaycan'a bağlı Hoy ve Selmas şehri sakinlerinin Sultana verdikleri sözden dönerek isyan çıkardıkları haberi geldi. İki şehrin de sakinleri itaat etmediklerini bildirerek kalelerine kapanıp savunmaya çekildiler. Bunun üzerine Sultan, Horasan âmidini onların üzerine göndererek onları yeniden itaat altına aldı.³⁰⁶

1071 senesinde Azerbaycan'a gelen Sultan Alparslan, Revvâdî aile mensuplarının hepsini hapsederek Revvâdîler'i hâkimiyetten uzaklaştırdı. Minorsky'ye göre ise Selçuklular'ın bu uzaklaştırması 463/1070 senesinde oldu. Selçuklular, Revvâdîler'i uzaklaştırdıktan sonra Azerbaycan'ı kendi atadıkları valiler tarafından yönetmeye başladılar.³⁰⁷

Yukarıda Vehsûdân b. Memlân'ı anlatırken belirsiz bir tarihte oğlu Memlân'ı (Muhammed) Mugân topraklarını itaat altına alması için gönderdiğini kaydetmiştik. Bu savaşta Memlân kesin bir zafer elde etmiştir. Şair Tebrîzî bunun hakkında şunları söylemiştir:

“Öz genç çağında doğduğu şehirden gitti,

Tam savaşa başlamamıştı ki

Kaçan düşmanların önü Seydan'dan (yer ismi) geçti,

Oku ve mızrağı öyle güzel kullandı ki,

Mugân ordusunu ve kumandanlarını dağıttı.”³⁰⁸

Tarihi kaynaklarda Memlân b. Vehsûdân ilgili bilgiler yok denecek kadar azdır. Ancak dönemin Azerbaycanlı şairi Tebrîzî kasidelerinde ondan bahsetmektedir. Bu

³⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 8: 217-218.

³⁰⁷ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 285; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 169.

³⁰⁸ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 286; Katrân-ı Tebrîzî, *Divan*, 273.

kasidelerde Memlân'ın babası zamanında devlet işlerinde görevli olduğu anlaşılmakta ve onun bu konuda maharet sahibi olduğu vurgulanmaktadır.³⁰⁹ Şair Tebrîzî, Memlân'ı şu şekilde övmektedir:

“Dünya senin karşında Süheyl³¹⁰ karşısında Sehâya³¹¹ benzeyir.

Perhizkâr padişahsan, cemaatin yüreği seninle şâddır.

Perhizkâr bir şahın devrinde halk iyi yaşıyor.

Senin muhabbetinden dostlarına edilen beddua duaya çevriler.”³¹²

Katrân-ı Tebrîzî bir başka kasidesinde ise Memlân'ın aslının Arap olması hakkında şunları söylemektedir:

“Ey beni ve özünü mahrum bırakıp benden uzaklaşan,

Ey beni ve özünü bela ve azaplara müptela eden,

Emirin kılıcı ve eli rızık ve ölüme sebep olduğu gibi

Senin gözlerin ve dudakların da sevinç ve kedere sebep oldu

Aslı ve nesli itibariyle dünya Allah'ı tarafından

Seçilmiş olan Emîr Ebû Nasr Muhammed'in

Nesebi acemdendir, acem şahlarının gözdesidir,

Aslı Arap'tır, Arap emirlerinin kiblesidir.”³¹³

Vehsûdân'ın Memlân³¹⁴ haricinde iki oğlu daha vardır. Bunlar Meniçehir ve Abdullah'tır. Ancak bu iki oğul hakkında kaynaklarda bilgiler mevcut değildir.³¹⁵

3.2.7. Ahmedil b. İbrahim b. Vehsûdân

Selçuklular'ın Revvâdîler'in hâkimiyetlerini ortadan kaldırmalarından 40 sene sonra 501 (1107-1108) senesinde Selçuklu Sultanı Melikşah'ın oğlu Muhammed'le

³⁰⁹ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 285.

³¹⁰ En büyük yıldızın ismi

³¹¹ En küçük yıldızın ismi

³¹² Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 285; Katrân-ı Tebrîzî, *Divan*, 37.

³¹³ Katrân-ı Tebrîzî, *Divan*, 61.

³¹⁴ Memlân'la ilgili daha fazla kaside için bk. Katrân-ı Tebrîzî, *Divan*, 81, 114, 150, 158, 165, 175, 181, 208, 256, 272, 275, 283, 297, 299 ve sair.

³¹⁵ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 285.

düşmanlarına karşı aynı safta savaşan Emîr Ahmedil'den bahsedilmektedir.³¹⁶ Şerifli'ye göre bu adı *Ahmetyal* olarak da okumak mümkündür. “Yal” *pehlivan, savaşçı, korkmaz* anlamlarında kullanılır. Minorsky de bu ismi *Ahmedil* diye kullanmaktadır. Kesrevî Tebrîzî ise *Ahmedilyan* olarak isimlendirmektedir.³¹⁷ Ahmedil, Gülsere ve Merâga hâkimiydi.³¹⁸ Tebriz hâkimi Vehsûdân'ın torunu olan Ahmedil,³¹⁹ hâkimiyeti altındaki bölgelerden 400.000 dinar vergi toplamaktaydı.³²⁰ Görüldüğü gibi Emir Ahmedil, bazı bölgelere hâkim olmakla beraber atalarının yurdu olan Tebriz'i yönetmeye muvaffak olamamıştı.³²¹

Sultan Muhammed, Emîr Ahmedil'den, Musul emîri Mevdûd'un yanında Haçlılara karşı savaşmasını istediği zaman Emîr Ahmedil 1111 senesinde diğer emirlerle birlikte bu sefere katıldı. Ahmedil, o zaman Merâga şehrinin emiriydi. Ahmedil ve diğer beylerin iştirak ettiği savaşlarda düşmanın elinde bulunan pek çok kale Müslümanların eline geçti. Müslümanlarla Hristiyanlar arasında cereyan eden savaşlarda Tebriz ve Diyarbekir emîri Sökmen el Kutbî hastalanarak vefat edince Ahmedil de onun ölümünden sonra boş kalan bu arazilerin ona iktâ olarak verilmesi amacıyla Sultan'ın yanına gitmeye karar verdi.³²² Ama Sultanın onun isteğini yerine getirip getirmediği bilinmemektedir.³²³ Emîr Ahmedil'in, Tebriz ve civarına sahip olmak istemesi, daha önce dedelerinin sahip oldukları bu bölgeleri yeniden kendi hâkimiyeti altına alma isteği olarak yorumlanabilir. Bununla birlikte Ahmedil b. İbrahim b. Vehsûdân isimli birinin Ahmedîliler hanedanlığının kurucusu olduğu ve 1108-1127 yılları arasında Merâga ve Tebriz'de hüküm sürdükleri de aktarılmıştır.³²⁴ Şu durumda Ahmedil'in Tebriz hakkındaki talebinin olumlu karşılandığı söylenebilir.

Tarihçi ve hadis âlimi Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî (562/1167) *el-Ensâb* isimli eserinde Ahmedil'in, Memlân ve Vehsûdân ile akrabalıklarının bulunduğu ve Revvâdi ailesine mensup olduğunu ifade etmektedir. O, bu aileden Ebû Hâmid

³¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 8: 513; ayrıca bk. Abdülkerim Özeydın, “Ahmedîliler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2: 168-169.

³¹⁷ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 296-297; Kesrevî Tebrîzî, *Şehriyârâni Gomnâm*, 229; Minorsky, “Merâga”, *İslam Ansiklopedisi*, 7: 733.

³¹⁸ Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, thk. İbrahim ez-Zeybek (Dimaşk: er-Risaletü'l-Alemiyye, 2013/1434), 20: 79; Minorsky, “Merâga”, *İslam Ansiklopedisi*, 7: 733.

³¹⁹ Minorsky, “Merâga”, *İslam Ansiklopedisi*, 7: 733.

³²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, 20: 79.

³²¹ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 296-297.

³²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 8: 543-544.

³²³ Özeydın, “Ahmedîliler”, 2: 168-169

³²⁴ Özeydın, “Ahmedîliler”, 2: 168-169.

Muhammed b. İbrahim er-Revvâdî isimli bir âlimden de bahsetmektedir. Bu âlim Merv'de yaşamıştır. Ediplerin büyüklerinden, hadis bilginlerinden olmuştur. Birçok kişiden hadis dinlemiş ve kendisi de hadis okutmuştur.³²⁵ Selçuklu devri tarihçisi Zahîrüddîn-i Nîsâbûrî (ö. 582/1186) de Ahmedil'i, Revvâdî ailesine mensup saymıştır.³²⁶

Tarihçi Sibt İbnü'l-Cevzî de *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân* isimli eserinde Emîr Ahmedil'den bahsetmektedir. Ona göre 508 (1114) tarihinde Emîr Ahmedil Merâğa şehrinin hâkimiydi. Çok cesur ve gözü pek bir şahıstı. Onun beş bin askere sahip olduğu rivayet edilir. Tuğtekin, Bağdat'a geldiği zaman Ahmedil de diğer emirlerle birlikte onun yanında bulunuyordu. Yine bir gün Ahmedil b. Revvâdî, Bağdat'ta, Sultanın yanında oturduğu zaman birkaç şahıs gelerek Sultana şikâyet mektubu vereceklerini ve arzuhallerini ona arz edeceklerini söylediler. Sultan onları kabul ettiğinde mektubu ona uzatan şahıs Emîr Ahmedil'in sırtına bir hançer sapladı. Art arda birkaç kişinin saldırarak hançer saplamaları sonucu Ahmedil orada öldü. Burada bulunan emirler Ahmedil'in sultan tarafından öldürüldüğünü düşündüler. Ahmedil'i öldüren kişiler Bâtînî fırkası mensuplarıydı. Emîr Ahmedil'in ölümü onun yakınlarını yasa boğdu. Çocukları ise perişan duruma düştü. Yukarıda geçen hadise İbnü'l-Esîr'de ise 510 (1116-1117) senesi olaylarında³²⁷ anlatılmaktadır.³²⁸

Emîr Ahmedil'den sonra onun yerine Aksungur el-Ahmedîl geçti. Aksungur el-Ahmedîl, onun memlûküydü. Ahmet Kesrevî ve Zeki Velidi Toğan yanlış olarak Aksungur'u, Ahmedîl'in oğlu olarak gösterdiler. Aksungur, Emîr Ahmedil Bağdat'ta Bâtînîler tarafından öldürülünce onun sahip olduğu yerleri ele geçirerek Revvâdîler'in hâkimiyetine son verdi. Askerlerinin çokluğu ve siyasî gücü büyük olan Aksungur, Sultan Mahmut tarafından da desteklendi.³²⁹ Minorsky'ye göre Revvâdîler'in izini Moğollara kadar takip etmek mümkündür. Ona göre aile, Merâğa atabeyliği ile devam etmiştir.³³⁰

³²⁵ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimi el-Yemani, 2 baskı (Beirut: y.y, t.y, 1980/1440), 6: 171.

³²⁶ Zahîrüddîn-i Nisapuri, *Selçuknâme* (Tahran: Çaphâne-i Haver, 1332hş), 75-76; İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, 20: 79, dipnot 3.

³²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 8: 566.

³²⁸ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, 20: 79.

³²⁹ Faruk Sümer, "Aksungur el-Ahmedîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2: 296-297.

³³⁰ Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 169.

Revvâdîler, Azerbaycan'ın güneyinde ve güney batısında X. asrın ikinci yarısından XII. asrın ilk çeyreğine kadar hüküm sürmeye devam ettiler. Sülale, diğer hâkim sülalelerden farklı olarak daha uzun soluklu bir hâkimiyet sergilemiştir. Şerifli'ye göre Revvâdî devletinin görevleri vergi toplamak, askerî ve idarî işlerle uğraşmaktı. Bu devlet Azerbaycan tarihinde ülkenin sosyal-siyasî-iktisadî hayatında çok büyük bir role sahiptir.³³¹

³³¹ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 298-299.

BÖLÜM 4: İSLÂMÎ FETİHLER SONRASI AZERBAYCAN'DA İDARÎ VE EKONOMİK DURUM

4.1. İdarî Durum

Müslümanlar, Azerbaycan'ı fethettiğinde burada idarî olarak yeni bir sistem kuramadılar.³³² Devlet yönetiminde daha çok Sâsâni yönetim tarzını benimsediler. Devlet kadrolarında İran asıllı yöneticilerin olması bunu mecbur kılıyordu. Abbâsîler başa geçince İranlılardan oluşan *küttâb* sınıfı ile daha çok merkezîleşmiş bir sistem kurmaya özen gösterdiler.³³³ Nitekim Horasanlılar, Abbâsîler'in ihtilalinin başarıyla sonuçlanması ve hilâfeti ele geçirmelerinde büyük role sahiplerdi. Devletin kurulma çalışması Horasan'da³³⁴ yürütülüyordu ve burada İran kültürü egemendi. Netice olarak devlet kurulduktan sonra Horasanlılar önemli görevlere getirildi.³³⁵

Hindistan'dan İspanya'ya kadar olan büyük arazilerin Müslümanlar tarafından ele geçirilmesi onları kendi idare sistemlerini kurmaya teşvik etmekle beraber Müslümanlar bu işi daha kolay yolla halletmenin mümkün olduğunu görerek daha önceki idare sistemlerine dokunmadılar. Fethedilen yerlerde idarî ve coğrafi isimler olduğu gibi bırakıldı.³³⁶ Daha önce bölgelerin fetihlerinde aktif rol oynayan şahıslar ise bu bölgelerin yöneticisi konumuna getirildi.³³⁷

İslâmî fetihlerden önce Azerbaycan bölgesinin merkez şehri Erdebil'di.³³⁸ Erdebil, İslâmî fetihlerden sonra da bölgenin yönetim merkezi olmayı sürdürdü. Azerbaycan'ın ilk valisi ise Huzeyfe b. el-Yemân oldu.³³⁹ Hz. Osman'ın ve Hz. Ali'nin halifelikleri sırasında bölgede vali olan Eş'as b. Kays zamanında da yine Erdebil, bölgenin merkezi

³³² Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 150; Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, 135; Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 57.

³³³ Nahide Bozkurt, *Abbâsîler*, 5. Baskı (İstanbul: İsam Yayınları, 2018), 151.

³³⁴ Emevî hâkimiyetinin siyaseti Horasanlılar tarafından beğenilmedi. Onlar bu siyasetten razı değillerdi. Hâkimiyete karşı soğumuşlardı. Bölgede uzun zamandır Ezd ve Mudar kabilelerinin çekişmeleri sürüyordu. Abbasîler hâkimiyete geldikleri zaman onlara Yemenli kabilelerle birlikte mevali de destek verdi. Horasanlılar, Abbâsî Hilâfeti'nin kurulmasında büyük rol aldılar. Bk. Osman Çetin, "Horasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18: 234-241.

³³⁵ Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devletinin ilk Dönemi İdarî Teşkilatında Dîvânlar: 132-232/750-847* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 14.

³³⁶ Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 57.

³³⁷ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 150.

³³⁸ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, 137; Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, 167.

³³⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 321; Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, 167.

olarak kaldı. Eş‘as b. Kays, Erdebil’de bir cami yaptırdı.³⁴⁰ Bu cami, Azerbaycan bölgesindeki ilk İslam mimarîsi oldu.³⁴¹

Azerbaycan bölgesi, ilk fetihlerden sonra valiler tarafından yönetiliyordu.³⁴² Bu ilk devirlerde bölge, idarî ve askerî yönden Kûfe valiliğine tabiydi.³⁴³ Bu sistem Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan zamanında (65/685-705) değişti. Bundan sonra Azerbaycan, el-Cezîre valiliğine tabi kılındı.³⁴⁴

“Fetihten sonra Azerbaycan’a valiler atanmakla beraber burasının yönetimi hemen hemen yerli yöneticilere bırakılıyordu. Onlar burada nizam-intizamın korunması, inkişafın devamlılığı ve dâhili işlerden sorumluydular. Müslüman yöneticiler ise burada sadece vergileri toplamakla yükümlüydüler”.³⁴⁵ Emevî halifesi Muâviye b. Ebî Süfyan’ın halifeliği sırasında (661-680) Azerbaycan’ın Albaniya olarak bilinen kuzey kısmı Mehrânîler sülalesinden Cavaşir’e bırakıldı. Cavaşir bir miktar vergi karşılığında ülkesinin yönetiminde kaldı. Bu yapı 87/705 senesinde kaldırılarak Albaniya, Azerbaycan ve İrmîniyye’nin de dâhil olduğu aynı valilik altında birleştirildi.³⁴⁶

Ülkenin daha stratejik noktalarında ise durum farklıydı. Derbend şehri bunun bir örneğini teşkil etmektedir. Müslümanlar burayı fethettikten sonra neredeyse tüm görevler kendilerinden olan kişiler tarafından yerine getirildi.³⁴⁷ Müslümanlar buraya büyük bir ordu yerleştirerek şehrin savunmasına itina gösteriyorlardı. Onlar stratejik önem arz etmeyen yerlere ise sadece sınır boylarına garnizonlar yerleştiriyorlardı.³⁴⁸ Burada bir diğer husus da fethedilen bölgelere Müslüman kabilelerinin yerleştirilmesiydi. Emevîler daha çok kuzey Araplarına güvenerek buraya

³⁴⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 324; Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, 168.

³⁴¹ Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, 168.

³⁴² Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, 167.

³⁴³ Julius Wellhausen, *İslam'ın en eski tarihine giriş*, trc. Fikret İşıltan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1960), 98.

³⁴⁴ Necdet Hammaş, *el-idare fi'l asri'l-ümevi* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1980), 48; Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, 168.

³⁴⁵ Zeynel oğlu Cihangir, *Şirvanşahlar yurdu* (İstanbul: Cumhuriyet Kitaphanesi: 1931), 51; Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, 168.

³⁴⁶ Mehmetov, *Azerbaycan Tarihi*, 181.

³⁴⁷ Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, 169.

³⁴⁸ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, 141; Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 154-155.

yerleştiriyorlardı.³⁴⁹ Abbâsîler ise yönetime geldiklerinde güney kabilelerini bölgeye yerleştirerek kuzey kabilelerini buradan sıkıştırarak çıkarmayı hedeflemişlerdi.³⁵⁰

Abbâsîler devrinde vilayetlerin yönetiminden sorumlu olan valilerin mutlak hâkim sayıldığı ve namaz kıldırmak, ordulara kumandanlık etmek, haraç almak ve zekât toplamakla sorumlu oldukları söylenirken,³⁵¹ diğer yandan Emevîler'in yönetim anlayışının tersine Abbâsî valilerinin otoriter kişiler olmadığı ve vilayetlerde daha çok merkezden gelen emirleri yerine getirmekle yükümlü oldukları da ifade edilmektedir.³⁵²

Bölgeye yapılan vali atamalarına bakıldığında ilk yıllarda fethedilen bölgelere fâtih komutanların aynı zamanda vali olarak atandığı görülmektedir. Valiler bazen kendi vazifelerini başka şahıslara devrederek fetihlere devam ediyorlardı.³⁵³ Bazen de onlar başşehirde oturuyor yerlerine ise vekil tayin ediyorlardı.³⁵⁴ Utbe b. Ferkad³⁵⁵ (ö. 22/643?) Azerbaycan'da *âmil* lakabıyla idarî işleri yürütüyordu.³⁵⁶ Âmiller daha çok valilerin yardımcıları sayılıyorlardı.³⁵⁷ İlk önceleri âmil daha çok hem mülki hem de askerî işlerden sorumlu olan şahıslara umumi olarak verilen bir isimdi. Sonradan vazifeler taksimine gidilince âmil, sadece vergileri toplamakla yükümlü olan şahıslara denmeye başlandı. Hukuk ve mahkemelerden sorumlu şahıslar için *kâdî* tabiri kullanılıyordu.³⁵⁸ Kadılar vali tarafından değil de merkezden tayin ediliyor ve valilerden daha uzun süre görevde kalıyorlardı. Kadılar vilayetlerde valilerden sonra ikinci önemli yetkili sayılıyordu.³⁵⁹

Müslümanlar tarafından ele geçirilen topraklar, çok geniş olduğundan idare etmeyi kolaylaştırmak için vilayet ve eyaletlere bölünmüştür. Daha önce hilâfet toprakları beş

³⁴⁹ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 154-155.

³⁵⁰ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, s. 166; Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 154-155.

³⁵¹ Bozkurt, *Abbâsîler*, 160.

³⁵² Aykaç, *Abbâsî Devletinin ilk Dönemi İdarî Teşkilatında Divânlar: 132-232/750-847*, 25.

³⁵³ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 153-154; Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, 169.

³⁵⁴ Aykaç, *Abbâsî Devletinin ilk Dönemi İdarî Teşkilatında Divânlar: 132-232/750-847*, 25; Bozkurt, *Abbâsîler*, 160.

³⁵⁵ Amr b. Utbe b. Ferkad es-Sülemî, Kûfe'de doğmuş, Hz. Ömer'in zamanında çok sayıda fetihlere katılmıştı. O, daha sonra Azerbaycan ve Musul valiliği görevinde de bulunmuştur. Bk. Mustafa Bilgin, "Amr b. Utbe", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 3: 94.

³⁵⁶ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 153-154; Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, 169.

³⁵⁷ Aykaç, *Abbâsî Devletinin ilk Dönemi İdarî Teşkilatında Divânlar: 132-232/750-847*, 25.

³⁵⁸ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 153-154; Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, 169.

³⁵⁹ Bozkurt, *Abbâsîler*, 161.

vilayetten ibaretti. Azerbaycan, İrmîniyye, Anadolu'nun bir hissesi, Cezîre ve Gürcistan'ın kuzeyi hilâfetin dördüncü vilayetini teşkil ediyordu. Fethedilen bölgelerin taksimi Emevîler zamanında dokuz vilayete çıkarılsa da kısa zaman sonra tekrardan beş vilayet idarî sistemine geri dönmüştür.³⁶⁰

Abdülmelik b. Mervan zamanında Azerbaycan daha büyük bir idarî sistem içine dâhil edildi. O, kardeşi Muhammed b. Mervan'ı el-Cezîre valiliğine atadığı zaman Azerbaycan, İrmîniyye ve Gürcistan'ın büyük bir kısmı aynı valiliğe bağlı olarak yönetilmeye başlandı.³⁶¹

Abbâsîler devrinde hilâfet 83 eyaletten ibaret 14 vilayete bölündü. Eyaletler de kendilerinden daha küçük ilçelere ayrıldı. Her ilçe 12 kentten ibaretti. Bu kentlerin de her birisinde 12 köy bulunuyordu³⁶² Eyalet sistemi bazen değişiklik gösterebiliyordu. İlk halife Ebü'l-Abbâs Seffâh döneminde (132/750-754) Azerbaycan, İrmîniyye ve Cezîre hilâfetin vilayetlerinden birini oluşturuyordu. Daha sonra Seffâh, Azerbaycan ve İrmîniyye'yi, Cezîre'den ayırarak bunları iki vilayet haline getirdi.³⁶³

Abbasiler devrinde Azerbaycan bölgesine meskûn olan Revvâdîler'e burada hilâfet tarafından idarecilik verildi. Abbâsî halifesi Ebü Ca'fer Mansur Revvâdîler'i Tebriz ve etrafının yönetiminden sorumlu tuttu. Revvâdîler Tebriz'i güçlü bir şehir haline getirdiler. Burada kuruculuk işleri ile meşgul oldular. Tebriz'in tamir ve tadilatına önem verdiler.³⁶⁴

Tebriz şehrinde imar faaliyetleri Revvâdîler'den Revvâd el-Müsennâ ile başlamış, onun oğulları Vecnâ, Muhammed ve Yahyâ tarafından devam etmiştir. Tebriz şehrinin büyümesi ve kalkınması, bölgenin en önemli kent haline gelmesi yine Revvâdîler'in yöneticiliğinde vuku bulmuştur. Tebriz şehrinin güzelleştiğini ve kalkındığını gören diğer insanlarda şehre akın ederek burasının zenginleşmesine ve gelişmesine katkıda bulunmuşlar.³⁶⁵ Yine, Azerbaycan bölgesinin en kadim şehirlerinden birisi olan Urmiye'nin de gelişmesi Revvâdîler'le alakadardır. Bu şehrin ele geçirilmesi ve imar edilmesi Revvâdîler'in azatlısı Sadaka b. Ali tarafından yapılmıştır.³⁶⁶

³⁶⁰ Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, 135-136.

³⁶¹ Hammaş, *el-idare fi'l asri'l-ümevi*, 48; Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, 170.

³⁶² Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, 136.

³⁶³ Bozkurt, *Abbâsîler*, 161.

³⁶⁴ İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, 154-156.

³⁶⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 326; İbnü'l Fakîh, *Kitâbü'l-büldân*, 582.

³⁶⁶ İbnü'l Fakîh, *Kitâbü'l-büldân*, 582; Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 326.

Revvâdîler'in 337-338/949 yılından sonra bölgede varlıklarını hiss ettirmeye başladılar. 344/955 yılında Sellârîler'e vergi ödeyen³⁶⁷ Revvâdîler, bir sene sonra Tebriz şehrini onlardan geri alarak³⁶⁸ burasını kendilerine başkent³⁶⁹ yaptılar (350/961). Revvâdîler bazen İrmîniyye'nin içlerine doğru ilerlediler. 1071 senesinde sultan Alparslan tarafından aile fertlerinin ortadan kaldırılmasına kadar güney Azerbaycan ve kuzey Azerbaycan'ın da güney bölgesinde yöneticilik yaptılar.

4.2. Ekonomik Durum

Azerbaycan'da hilâfetin gücü III/IX. asrın ortalarından itibaren zayıflamaya başladı. Bu devirde her ne kadar feodal devletler ortaya çıkarak kendi aralarında savaş içinde bulunsalar da halkın iktisadî durumu iyiye gitti. Köy ve şehirlerde iktisadî anlamda bir canlılık yaşandı.³⁷⁰

4.2.1. Tarım

Arap halifelerine tabi olan beldelerle Azerbaycan arasında medeni ve iktisadî anlamda canlı ilişkiler yaşandığı görülmektedir. Azerbaycan bu beldelerle birlikte diğer ülkelerle ticarî ve medenî ilişkiler kurarak gelişme imkânı bulmuştur.³⁷¹

I/VII. asrın ikinci yarısında Azerbaycan'ın iktisadî hayatında hayvancılık ve tarım önemli bir yere sahipti. Bu dönemde tarımda büyük sabanlardan istifade ediliyordu. Sabanlar ise öküzler aracılığıyla kullanılıyordu. Tarımda ormanlık alanların verimli toprakları kullanılıyor, ormanların bazı kesimleri ağaçlardan temizleniyordu.³⁷² Dağlık ve Arran bölgesinin bazı kesimleri suni suvarma sistemleri ile sulanıyordu.³⁷³ Bu suni kanallar ise büyük nehirlerden ulaştırılan su ile dolduruluyordu.³⁷⁴

Müslümanlar, Azerbaycan'a geldikleri zaman topraklarının bereketli olduğunu görünce burada toprak sahibi olmaya çalışıyorlardı. Bölgeye yerleşen Müslümanların

³⁶⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 354.

³⁶⁸ Encyclopaedia Iranica Foundation and Columbia University, "rawwadids".

³⁶⁹ Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 168.

³⁷⁰ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 301.

³⁷¹ Bünyadov, *Azerbaycan Tarixi*, 270.

³⁷² Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 162-163.

³⁷³ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 162-163.

³⁷⁴ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 162-163.

çoğu kendisi için topraklar satın alıyorlardı.³⁷⁵ Onlar satın aldıkları topraklarda köy halkını çalıştırıyor, köyün denetimini ellerinde bulunduruyorlardı.³⁷⁶

İslam coğrafyacısı el-Makdisî (ö. 390/1000), Azerbaycan'ı havasından dolayı *er-rihâb* (bolluk ve bereket diyarı) şeklinde nitelendirmektedir. Onun kaydettiğine göre Azerbaycan iklimi hoş, meyveleri ve üzümleri bol bir ülkedir. Müellifin dediğine göre o sıralarda Azerbaycan ülkesini Rumlar kuşatma altında tutuyorlardı. Burası Müslümanların en güzel beldelerinden biriydi. Azerbaycan, Müslümanların Rumlara karşı sınır bölgesi konumundaydı.³⁷⁷

el-Makdisî, Aras nehri civarından bahsederken burayı İslam'ın gururu ve gaziler yurdu olarak nitelendirmektedir. Her türlü ticaretin bol kazançlı olduğunu da eklemektedir. Onun belirttiğine göre burada nehirlerin suları bol, manzaralı köyler, çok güzel lezzete sahip meyveler vardı. Buranın insanları heybetli, dilleri fasih, halkı ise sünîdir.³⁷⁸

Abbâsîler de hâkimiyetlerinin ilk yıllarında ziraata büyük önem verdiler ve çiftçilerden az vergi almayı devlet politikası haline getirdiler.³⁷⁹

4.2.1.1. Toprak Türleri

Azerbaycan'da bahsedilen devirde toprakların bir kısmı devletin elindeydi. Bu tür topraklara *Dîvânî* deniyordu. Bundan başka ülkede büyük feodaller ve onların yardımcılarının ellerinde olan topraklar da *Mülk* diye adlandırılıyordu. *Mülk* sahipleri devlete haraç ödüyorlardı. Bunlardan başka devlete gösterilen iyi hizmetler karşılığında bazı şahıslara büyük topraklar veriliyordu. Bu topraklara da *iktâ*³⁸⁰ deniyordu. Burada bir diğer toprak çeşidi de *vakıf*³⁸¹ topraklarıydı. Bu topraklar cami ve kutsal yerlere, hayır kuruluşlarına mahsus topraklardı.³⁸² Bir diğer toprak grubu da *icmâ* diye

³⁷⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 324-325; Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 303; Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 40.

³⁷⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 325; Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 303; Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 40.

³⁷⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-tekasîm fi ma'rifeti'l-ekâlim*, nşr. M. J. de Goeje (Leiden: E. J. Brill, 1906), 373.

³⁷⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekasîm fi ma'rifeti'l-ekâlim*, 373.

³⁷⁹ Bozkurt, *Abbâsîler*, 189.

³⁸⁰ Sözlükte kesmek, ayırmak manasındaki kat kökünden türetilen iktâ kelimesi, terim olarak devlet başkanı veya onun yardımcısı tarafından mülkiyet, işletme, faydalanma, hak ve imtiyazlarının ya da bir bölgenin vergilerinin uygun gördüğü kimselere tahsisini ifade eder. Bk. Mustafa Demirci, "İktâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22: 49-52.

³⁸¹ Vakıf, İslam ülkelerinin toplum ve kültür hayatında önemli rol oynayan hayır müessesesi. Bk. Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42: 476-486.

³⁸² Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, 287.

adlandırılıyordu. Bu topraklar köylülere mahsus topraklardı. Hayvanların otlaması için korunan, kabristanların bulunduğu ve ekin yerleri bu toprak grubuna dâhildi.³⁸³

4.2.1.2. Yetiştirilen ve Üretilen Ürünler

İklim şartları tarıma oldukça uygun olan Azerbaycan'da pirinç, buğday, arpa, zeytin, şeker, meyve gibi pek çok şey yetiştiriliyordu. Üzüm yetiştiriciliğine ise daha çok önem veriliyordu.³⁸⁴ Tahılın dışında pamuk, boya bitkileri ve keten yetiştiriliyor,³⁸⁵ şalvar ipi, pamuklu maddeler, balık ve bal ürünleri üretiliyordu. Berde'de çok sayıda dut bağları vardı ki, burada ipek yetiştiriciliği meşhurdu. Bundan başka Berde'de boya kökü, kestane ve kimyon da yetiştiriliyordu.³⁸⁶ IV/X. asır Müslüman seyyahlarının verdikleri bilgilerden de anlaşıldığı üzere bu sırada Azerbaycan'da ipek üretimine büyük önem verilmekteydi.³⁸⁷ Dut ağacının üzerinde ipek elde ediliyordu. Bu ipekler diğer ülkelere götürülerek orada satılıyordu.³⁸⁸

Arap seyyah ve şair Mis'ar b. Mühelhil (Ebû Dülef, ö. 390/1000) *er-Risaletü's-saniye* (Rihle fi vasatı Âsiyâ) isimli eserinde Azerbaycan hakkında bir takım bilgiler vermektedir. Azerbaycan'da olduğu vakitlerde Aras nehri kıyılarında hiçbir yerde görmediği bir nar çeşidi ile karşılaştığından bahsetmektedir. Bu nar o kadar güzeldir ki, başka bir yerde böyle nar bulmak çok zordur.³⁸⁹

Ünlü İslam coğrafyacısı İbrahim b. Muhammed el-İstahrî'nin (ö. 340/951-52'den sonra) kaydettiğine göre Berde'de çok güzel bir incir türü vardır. Öyle ki tadı diğerlerinden çok farklıydı.³⁹⁰ Berde'de *rukâl* adında iğde büyüklüğünde bir meyve de vardı ki, çok lezzetli ve nadir bir türdendi.³⁹¹

Azerbaycan'ın en önemli şehri olan Erdebil, verimli ve ucuz bir şehirdi. Şehirde et bir dirheme satılıyor, bal, yağ, ceviz, kuru üzüm ve tüm yiyecekler çok ucuz fiyatlara alıcı buluyordu. Komşu şehirlerin hiç birisi Erdebil kadar ucuz değildi.³⁹² Arap seyyah ve

³⁸³ Bünyadov, *Azerbaycan VII. – IX. asırlarda*, 131.

³⁸⁴ Bozkurt, *Abbâsîler*, 189.

³⁸⁵ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 303.

³⁸⁶ Viladimir Minorsky, *Hududü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib*, trc. Abdullâh Duman, Murat Ağarı (İstanbul: Kitapevi, 2008), 101,103.

³⁸⁷ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 307.

³⁸⁸ Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhî İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, nşr. M. J. de Goeje (Leiden: E. J. Brill, 1967), 183; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 339.

³⁸⁹ Ebû Dülef Mi'sar b. Mühelhil Hazrecî Yenbuî Mi'sar b. Mühelhil, *İran seyahatnâmesi: 10 yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine yolculuk*, trc. Serdar Gündoğdu (İstanbul: Kronik Kitap, 2017), 67.

³⁹⁰ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, 182.

³⁹¹ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 338-339.

³⁹² İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 334-335.

şair Ebû Dülef (ö. 390/1000), X. asırda Azerbaycan'ı ziyaret ederken Erdebil şehrine gelmiş ve burada üretilen *Mahel* isimli kırmızı bir zâç boyanın olduğunu, buradan Yemen ve Vasıt'a götürüldüğünü kaydetmiştir. Onun dediğine göre bu zâcın kalitesi Mısır zâcından daha keyfiyetliydi.³⁹³

Merâğa'nın Erdeher diye bilinen köyünde çok güzel bir karpuzdan da bahsedilmektedir. Bu karpuz Horasan karpuzuna benzer son derece lezzetliydi.³⁹⁴ Tebriz'in de elma, armut, erik ve üzüm gibi çeşit çeşit meyveleri bulunmaktaydı.³⁹⁵

IV/X. asırda Azerbaycan'a yolculuk eden seyyahlar, beldenin her yerinde üzüm yetiştiriciliği hakkında bilgiler vermişlerdir. Üzümün hem yaşı hem de kurusunun orta doğu ülkelerine ihraç edildiği hakkında bilgiler kaydedilmiştir.³⁹⁶

Movses Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi* isimli eserinde Azerbaycan'ı, servetleri bol ve zengin, güzelliklerle dolu hayran edici olarak vasıflandırmaktadır. Burada büyük Kür nehri ülkenin tam ortasından geçerek Hazar denizine dökülür. Nehirde bol balık bulunur. Nehrin kenarları boyunca zengin meyve bağları, tahıl, pamuk, üzüm ve çok sayıda zeytin ağaçları vardı. Burada ipek de elde ediliyordu. Bölgenin zenginliklerinden bir tanesi de petroldü.³⁹⁷

4.2.2. Hayvancılık

Hilâfet zamanında Azerbaycan bölgesinde bir diğer gelir alanı da hayvancılıktı. Azerbaycan'ın iklimi ve şartları hayvancılığa münasipti. Mugân, Mil ve Şirvan düzlüklerinde bulunan kışlaklar hayvancılığın gelişmesi için çok uygundu.³⁹⁸

Bu devirde Azerbaycan'da hayvancılık yaylak ve kışlak olmak üzere iki türlü yapılıyordu. Bununla beraber yarıgöçer hayvancılık da görülmekteydi. Yarıgöçer hayvancılığın gelişiminde ülkeye zaman zaman akınlar gerçekleştiren kabilelerin tesirleri vardı. Bölgede geniş ovaların mevcut olması burada yarıgöçer hayvancılığın ortaya çıkmasında etken sebepler arasında sayılabilir. Yarıgöçer sürü sahipleri çiftçiliğin sadece bir çeşidi ile yani hayvancılıkla (daha çok da koyunculukla) meşgul oluyorlardı. Ama bu olay tüm Azerbaycan bölgesini kapsamıyordu. Daha çok Şirvan,

³⁹³ Ebû Dülef, *İran seyahatnâmesi: 10 yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine yolculuk*, 68.

³⁹⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 336.

³⁹⁵ el-Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulûp*, 87-88.

³⁹⁶ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 165.

³⁹⁷ Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, 25.

³⁹⁸ Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*, 308.

Mil ve Mugân'da görülmekteydi. Azerbaycan'da hayvancılığın daha çok dağlık bölgelerde geliştiği görülmektedir. Büyük ve Küçük Kafkas dağlarının eteklerinde yaşayan insanlar kışın hayvanlarını Mugân, Mil ve Şirvan düzlüklerinde otlatıyorlardı. Yazın ise onlar daha çok dağ ve dağ eteklerinde hayvanlarını otlatmaktaydılar.³⁹⁹

Azerbaycan'da bu asırlarda atçılık da gelişen alanlardan biriydi. Karabağ atları çok meşhurdu.⁴⁰⁰ Şirvanşah Feriburz'un 4 bin civarında attan oluşan bir at sürüsü vardı. 1066 senesinde Karatekin, Şirvan'a hücum ettiği zaman o, at sürüsünü Maskat'a kaçırdı. Lakin Türkler Azerbaycan'da ilerleyerek her tarafı ele geçirince bu at sürüsü de onların eline geçti.⁴⁰¹

Albaniya (Kuzey Azerbaycan) ülkesinde yabanî hayvanlar mevcuttu. Ormanlarda leopar, aslan, panter, vahşi eşek, kuşlardan kartal, atmaca ve buna benzer hayvanlar vardı.⁴⁰² Bu devirde Azerbaycan ahalisi arıcılık ve balıkçılıkla da meşgul oluyorlardı. Azerbaycan'dan ihraç edilen mamuller arasında bal ve balmumu yanında balık da büyük yere sahipti.⁴⁰³ Bu dönemlerde deniz ve nehir kıyılarında yaşayanlar balıkçılığa büyük önem gösteriyorlardı. Kür ve Araz nehirlerinden bol balık yetişiyor, insanlar balık avlıyorlardı. Hazar denizi kıyılarında yaşayan halk da denizde yetişen balıklardan büyük ölçüde gelir elde ediyorlardı. Elde edilen balık mahsulleri Erdebil, Rey ve Irak'a götürülüyordu.⁴⁰⁴

İstahrî, Berde şehrine yakın Kür nehrinden bahsederken buradan elde edilen mahsulün tuzlanarak diğer ülkelere götürüldüğünü aktarmaktadır. Balık türleri arasında *Zerâkan* ve *aşûbe* isimli balıklar diğerlerine göre daha çok ilgi görüyordu.⁴⁰⁵ Bu nehirden *Sürmahî* adında meşhur bir balık da avlanıyordu. Aras nehrinde ise *bursan* ve başka çeşit balıklar yetişiyordu.⁴⁰⁶ Sürmahî adlı balığın çok lezzetli olduğu, onun kadar lezzetli başka hiçbir balığın hiçbir diyarda olmadığı iddia edilmiştir.⁴⁰⁷

³⁹⁹ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 165.

⁴⁰⁰ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 165.

⁴⁰¹ Minorsky, *A history of Sharvan and Darband in the 10th-11th centuries*, 35-36.

⁴⁰² Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, 25-26.

⁴⁰³ Minorsky, *Hududü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib*, 101.

⁴⁰⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 338.

⁴⁰⁵ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik* 183; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 339.

⁴⁰⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 338-339.

⁴⁰⁷ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, 183.

4.2.3. Ekonomik Alanda Öne Çıkan Şehirler

Müslümanlar, Azerbaycan'a geldikten sonra şehirlerin inkişafına özen gösterdiler. Azerbaycan'ın kuzey kısımları daha çok talan edildiğinden burada durum pekiyi değildi. Ama fetihten sonraki dönemlerde kuruculuk ve imar işlerinin yürütülmesi ve güvenlik problemlerinin çözülmesiyle kuzey şehirlerinde de inkişaf kendini gösterdi.⁴⁰⁸ Şimdi bu şehirler arasında ekonomik alanda öne çıkan bazıları ele alınacaktır.

4.2.3.1. Berde

Berde, zamanın en gelişmiş şehirleri arasındaydı. Burası Arran'ın merkez şehri konumundaydı. Bol meyvesi, kalabalık nüfusu vardı.⁴⁰⁹ Öyle ki şehir, zamanında İsfahan ve Rey'den sonra en büyük şehirlerden sayılıyordu. Şehirde hanlar, çarşılar, oteller, büyük evler, hamamlar mevcuttu. Eskiden burada 1200'den fazla ekmekçi vardı. Ticarethaneleri büyük, kazanç yerleri bol olan bir yerdi. İbn Havkal'a göre ticaret başka yerde Berde'den daha kazançlı olamazdı. Şehirde incir de yetiştiriliyordu. Berde şehrine yakın Kür nehri vardı. Buradaki *Kurkiyye* pazarı, büyüklükte *Gürsere* pazarına yakındı.⁴¹⁰ Çarşı, bölgenin en büyük çarşılarından sayılıyordu. Irak ve diğer şehirlerden bile buraya insanlar alış veriş için geliyorlardı.⁴¹¹ İbn Havkal Berde şehrinde büyük bir camiden de bahsetmektedir. Bölgenin hazinesi ise bu camideydi.⁴¹²

Berde, III/IX. asırdan itibaren Kafkas'ın en büyük şehri olma özelliğine sahipti. Buraya "Arran'ın anası" deniyordu. III/IX. – IV/X. asırlarda burada 100 bin civarında insan yaşıyordu. Berde, Müslümanlar tarafından ele geçirilmeden önce de Sâsânîler'in merkez şehirlerinden birisiydi.⁴¹³

332-333/944 senesinde Berde şehri Ruslar tarafından ele geçirilerek tahrip edildi. Ruslar şehrin ahalisini kılıçtan geçirerek, mukavemet gösterenleri acımasızca katlettiler. Kadın, çoluk-çocuk demeden hepsini köle ederek götürdüler.⁴¹⁴ İbn Havkal'ın kaydettiğine göre şehir Ruslar tarafından yağma edilerek dağıtılsa da yine büyüklüğünü korumuştur.⁴¹⁵

⁴⁰⁸ Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, *Azerbaycan Tarihi*, 2: 166-167.

⁴⁰⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 338-339.

⁴¹⁰ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 338-339; İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik* 183.

⁴¹¹ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, 183.

⁴¹² İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 338-339.

⁴¹³ Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 65.

⁴¹⁴ Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 65.

⁴¹⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 338-339.

Mesûdî'nin kaydettiğine göre Ruslar, Azerbaycan'a geldikleri zaman bu diyarın halkı sahillerden kaçmışlardı. Ruslar, Hazar denizi ile gelerek Kür nehri boyunca ilerleyerek Azerbaycan'a saldırmış, bölgeyi yağmalamışlardı.⁴¹⁶ Bu durumun şehrin ekonomisine zarar verdiği tahmin edilebilir.

4.2.3.2. Erdebil

İstahrî'nin kaydettiğine göre Azerbaycan'ın en büyük şehri Erdebil'di. Burada askerî garnizon ve hükümet konağı bulunmaktaydı. Erdebil çok bereketli topraklara sahip bir beldeydi. Şehirde fiyatlar ucuz, kazançlar bol, topraklarsa verimliydi.⁴¹⁷ İbn Havkal da zamanın en büyük şehri olarak Erdebil'i göstermektedir. Şehirde askerler, emirlik sarayı divanlar bulunuyordu. Binaları kerpiç ve tuğladandı. Şehrin muhteşem surları ise onu kenardan gelecek tehlikelere karşı koruyordu.⁴¹⁸

Makdisî de aynı şekilde bölgenin en büyük şehri olarak Erdebil'den bahsetmektedir. Makdisî, Erdebil'in baştanbaşa köy ve tarlalardan ibaret kazançlı ve bereketli bir şehir olduğunu, tarım ürünlerinin burada çeşitli olduğunu söylemektedir.⁴¹⁹

4.2.3.3. Merâğa

Merâğa da bölgenin büyük şehirlerinden sayılıyordu. Toprakları bereketli, tarımı inkişaf etmiş, bahçeleri, tarlaları ile beraber güzel bir şehirdi.⁴²⁰ Merâğa şehrinin inkişafı ise Emevîler'in Azerbaycan valisi Mervan b. Muhammed'in gayretleri sayesinde olmuştu. O, Azerbaycan'a gelince Merâğa şehrinde bir ordugâh kurmuş, sonra ise insanları buraya gelmeye teşvik etmişti. Daha önceleri küçük bir yerleşim merkezi olan Merâğa az bir müddet sonra gelişerek büyük bir şehir haline gelmişti.⁴²¹ Şehir Revvâdîler'den Vecnâ el-Ezdî ve Revvâdîler'in azatlısı Sadaka b. Ali tarafından ele geçirilmeye çalışılınca Abbâsî halifesi tarafından Azerbaycan ve İrmîniyye'ye vali tayin edilen Huzeyme b. Hâzim şehrin kenarlarına sur yaptırarak buraya büyük ve güçlü bir hilâfet ordusu yerleştirerek şehrin savunmasını güçlendirmişti.⁴²²

⁴¹⁶ Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher (fi tuhafti'l-eşrâf mine'l-mülük ve ehli'd-dirâyât)*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 4. Baskı (Kahire: el-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübra, 1964), 1: 125-126.

⁴¹⁷ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, 181.

⁴¹⁸ Makdisî, *Ahsenü't-tekasîm fi ma'rifeti'l-ekâlim*, 377.

⁴¹⁹ Makdisî, *Ahsenü't-tekasîm fi ma'rifeti'l-ekâlim*, 377.

⁴²⁰ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, 181.

⁴²¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 325; Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 74.

⁴²² İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-büldân*, 581-582.

Mereğâ şehri bostanları, suları, güzel meyveleri, hayratı, zahireleri rustakları bol ziraat şehirleri arasındaydı. Burasının halkı seçkin, âlimleri ise fazlaydı. Eskiden burada ordugâh ve emir sarayı bulunuyordu. Sonra Ebü'l-Kâsım Yusuf b. Dâvdad b. Davdeşt onu Erdebil şehrine taşıdı.⁴²³

4.2.3.4. Bâbü'l-Ebvâb (Derbend)

Bâbü'l-Ebvâb'ın diğer Azerbaycan şehirlerinden farkı burasının Müslümanlar geldikten sonra yerli idareciler değil de hep Arap yöneticiler tarafından idare edilmesiydi. Müslümanlar kuzeyden gelecek Hazarlardan emin olamadıkları için şehrin güvenliğine büyük önem veriyorlardı.⁴²⁴

Bâbü'l-Ebvâb şehri deniz kenarındaydı. Burada gemilerin giriş-çıkışları için rıhtım vardı. Şehir Erdebil'den daha büyüktü. Burada ürünler az olduğu için daha çok civardan mallar getirilmekteydi. Şehrin kenarları ise surlarla çevriliydi. Hazar denizi kıyısında olan bu şehir Cürcân, Taberistan ve Deylem'in liman şehriydi.⁴²⁵ Tüm bunlardan başka şehirde köleler de mevcuttu. Diğer yerlerden buraya köle getiriliyordu. Burasının ketenini Azerbaycan, İrmîniyye ve diğer yerlerde görmek mümkün değildi. Keten burada üretilerek diğer yerlere götürülüyordu.⁴²⁶

İbn Havkal'a göre Bâbü'l-Ebvâb şehrinin limanı, Şam şehrinde olduğu gibi Sur, Beyrut ve İstanbul şehirlerinin haliçlerindeki gibi zincirlerle kapalıydı. Limanı idare edenler bu zincirleri kilitli tutuyorlardı. Gemiler izin almadan bu zincirleri geçemiyorlardı. Sadece izin verildiği zaman kilitler açılıyor ve gemilerin limana dâhil olması sağlanıyordu. Bu şehir Hazar denizi kıyısında idi. Hazar denizine ise Taberistan denizi de denmiştir.⁴²⁷ Tarihçi Mes'ûdî (ö. 345/956) Hazar denizi hakkında bilgi verdiği zaman buraya *Bâbü'l-ebvâb* ve *el-Cil* denildiğini de söylemektedir. Ona göre bundan başka bu denize Taberistan, Deylem ve Cürcân da deniliyordu.⁴²⁸

4.2.3.5. Urmiye

Urmiye şehri Merâğa büyüklükte, üzümü bol, akarsuları çok, çiftlikleri zengin, ürünleri bol olan bir şehirdi. Burada yılın değişik zamanlarında ticaret panayırıları kuruluyor,

⁴²³ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 336.

⁴²⁴ Velihanlı, *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*, 70.

⁴²⁵ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, 184.

⁴²⁶ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik* 184; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 339.

⁴²⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 339.

⁴²⁸ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher (fi tuhaftü'l-eşraf mine'l-mülûk ve ehli'd-dirâyât)*, 1: 121.

büyük ve küçükbaş hayvanlar diğer beldelere ihraç ediliyordu. Değişik ticaret mallarının üretildiği Urmiye’de bal ve ürünleri, ceviz ve badem de üretiliyordu. Burada üretilen mallar ise el-Cezîre bölgesine götürülüyordu.⁴²⁹ Urmiye’de Şerrât gölü kenarında fiyatlar çok ucuzdu.⁴³⁰ Hamevî 617/1220 yılında Urmiye’de olduğu zaman burasını güzel ve hayratları bol olan bir şehir olarak tanıtmaktadır. Ona göre bu şehrin meyve bağları ve bostanları geniş bir araziye kapsamaktadır. Havasının güzel, ticaretinin kazançlı, otlaklarının ise örneğinin bulunmadığını söylemektedir.⁴³¹

4.2.3.6. Tebriz

İslam coğrafyacısı Hamdullah Müstevfî el- Kazvîni (ö. 740/1340’tan sonra), Tebriz hakkında, bağları çok, suyu güzel bir şehir olarak bahseder. Onun dediğine göre Tebriz, kışın soğuk bir memleketti.⁴³² Makdisî ise şehrin havasının Irak havasına benzediğini söylemektedir. Onun dediğine göre Tebriz’in dağları bal deposu, nehirleri bol, vadileri ise koyun sürüleri ile doludur.⁴³³ Şehrin zenginleri Sehend⁴³⁴ dağından arklar çekerek şehre su getirmelerine rağmen şehirde su kıtlığı yaşanabilmekteydi. Burada tahıl ürünleri boldu. Her türden meyveleri çok ucuz halde bulmak mümkündü.⁴³⁵ Tebriz şehrinin nüfusu da çok kalabalıktı. Çarşı-pazarlarında alışveriş çok, hayratı bol bir şehirdi. Bu zaman şehir, Azerbaycan’ın en büyük şehri konumundaydı.⁴³⁶

Tebriz, Revvâdîler’den önce küçük bir köy iken, onlar buraya geldikten sonra şehir değişti. Revvâd el-Ezdî ve onun oğlu Vecnâ el-Ezdî, Tebriz şehrini büyüterek burasını güzelleştirdiler. Şehrin büyümesi, istihkâmının güçlenmesi insanları buraya gelmeye sevk etti. Revvâdî ailesi kendi kabileleri ve başka insanları da buraya çekerek şehrin canlılığının artmasında mühim rol oynadılar. Burada elbise, kumaş, atlas vs. üretilerek doğu ve batıya taşınmaya başlandı.⁴³⁷

4.2.3.7. Er-Rân

Ebû Dülef, eserinde Azerbaycan bölgesinde er-Rân isimli bir şehirden bahsetmektedir. Onun kaydettiğine göre bu şehirde altın ve gümüş çıkarılıyordu. Müellif burada kurşun

⁴²⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 336.

⁴³⁰ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, 181.

⁴³¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, 1: 159.

⁴³² el-Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulûp*, 87-88.

⁴³³ Makdisî, *Ahsenü't-tekasîm fî ma'rifeti'l-ekâlim*, 373.

⁴³⁴ Tebriz şehrinin güneyinde yerleşen dağ.

⁴³⁵ el-Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulûp*, 87-88.

⁴³⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 336.

⁴³⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, 2: 13.

madeni bulunduğunu ve onu incelediğini de belirtmektedir.⁴³⁸ İfade edilmesi gerekir ki, Ebû Dülef'in bahsettiği bu şehir diğer İslam coğrafyacısı ve seyyahlarının verdiği bilgiler arasında yer almamaktadır. Rân şehrinden sadece Ebû Dülef bahsetmiştir.

İbn Havkal, Ahar ve Vezikân şehirlerinden de bahsetmektedir. Onun kaydettiğine göre Revvâdîler'den Ebu'l-Heycâ b. Revvâd Ahar ve Vezikân'ın sahibiydi. Bu iki şehrin her tarafı ağaçlık, meyvesi ise boldu. Akarsuları, gül-çiçekleri, bereketli toprakları ile mamur yerlerdi.⁴³⁹

4.2.4. Revvâdî Paraları

Sikke basmak hâkimiyet alameti sayılır. Bu yüzden tahta çıkan hükümdarların yaptıkları işlerin başında sikke basmak bulunmaktadır. Basılan sikkelerin üzerlerinde adına basılan şahsın ismi ya da lakabı, bir diğer tarafında İslamî meşruiyet alameti olarak zamanın halifesinin adı ve Kur'an-ı Kerîm'den ayetler bulunmaktaydı.⁴⁴⁰

Hilâfetin zayıfladığı devirde bağımsız olmak için çaba sarf eden devletlerin çoğu kendi adlarına paralar bassalar da sonuç itibarıyla yine hilâfete bağlıydılar. Bu devletler sadece yerel yönetimi kendi ellerinde bulunduruyorlardı. Revvâdî emirlerinin de sikke bastıkları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Abbâsîler zamanında Revvâdîler tarafından Azerbaycan'ın bir takım şehirlerinde paralar basıldığı, bunların başta Erdebil olmak üzere, Merâga, Berde ve Tebriz şehirlerinde olduğu görülmektedir.⁴⁴¹

Revvâdî paraları ile ilgili elimizde bulunan en geniş kapsamlı çalışma Ermeni numismatör Aram Vardanyan'a aittir. Bundan başka Azerbaycanlı tarihçi ve numismatör Ali Racabli'nin "Azerbaycan Sikkeleri" isimli eserinde de Revvâdîler'den Ebu'l-Heycâ'nın bastığı madeni para hakkında malumat vardır. Bu bağlamda bir diğer çalışma da "Revue Numismatique'nin" altıncı serisinde (Stephen Album) çıkan makaledir. Bu makalede de Revvâdî paraları hakkında bilgiler mevcuttur.

Ermeni numismatör Aram Vardanyan'a göre Revvâdî emirleri tarafından basılan madeni paralar⁴⁴² 7 ile 8 gram arasında değişmekteydi. Bu paralar Erdebil, Tebriz, Merâga, Urmiye ve Berde şehirlerinde Revvâdî emirleri tarafından basılmıştı.

⁴³⁸ Ebû Dülef, *İran seyahatnâmesi: 10 yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine yolculuk*, 67.

⁴³⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 336.

⁴⁴⁰ Nevzat Keleş, *Şeddâdîler Devleti Tarihi* (951-1119), XXXIV-XXXV.

⁴⁴¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Prezident İşleri Kütüphanesi, *Azerbaycan Numismatikası* (y.y, t.y.), 20.

⁴⁴² Aram Vardanyan bu çalışmasında yer alan sikkelere İslamische Forschungstelle, Tübingen University, the Cobinet des medailles, Bibliotheque national de France ve American Numismatic Society'den ulaştığını kaydediyor.

Sikkelerin hepsi birbirine benzemekteydi ve basıldıkları süre boyunca da değişiklik yapılmadı. Bu konuda Vardanyan şunları söylemektedir: “Sikkelerin ön tarafında zamanın Abbâsî halifelerinin ismi bulunuyor, ters tarafındaysa yönetici Revvâdî ailesi mensubunun adı veriliyordu. Paranın ters tarafının merkezinde Peygamber’e salavat yazısı yer alıyordu. Yöneticinin isminin altına da “Revvâd” ismi kazanıyordu. Bu paraların hepsinin hem ön hem de ters tarafının kenar yerleri Sâcoğulları ve Sellârî paraları ile aynıdır.”⁴⁴³

Vardanyan’ın çalışmasına göre Revvâdî emirleri tarafından ilk basılan madeni para 351/962 senesine aittir. Bu gümüş sikke Erdebil şehrinde basılmıştır. Sikkede onu basanın ismi açıkça okunamasa da paranın ön yüzünde Ebû Nâsır er-Revvâd ismi okunabilmiştir. Bu para Sellârî emiri Vehsûdân b. Muhammed’in hâkimiyeti altında Revvâdî Hüseyin b. Muhammed tarafından basılmıştır. “Sikkenin ön yüzünün ortasında *Lê ilêhe ilellâhu vehdehûle şerîkeleh el emîr*⁴⁴⁴ *Ebû Nâsir b. Revvâd*, kenar boşlukta ise paranın 351 senesinde Erdebil şehrinde basıldığı bilgisi yer almaktadır. Ters tarafının merkezi yazısında *Allah / Muhammed Rasûlullah / Sellâr Vehsûdân b. Muhammed es-Saîd* ismi yazılıdır. Ters tarafın kenar yazısında da Kur’an-ı Kerîm’in 9. Suresinin 33. ayeti bulunmaktadır.⁴⁴⁵

Ali Racapli, *Azerbaycan Paraları* isimli eserinde Revvâdîler’den Ebu’l-Heycâ’nın ismi yazılmış madeni bir paradan bahsetmektedir. Onun kaydettiğine göre bu paranın, nerde ve ne zaman basıldığını okumak mümkün olmamıştır. Bu paranın bir diğer yüzüdeyse Abbâsî Halifesi Kadîr Billâh’ın (380/991-1031) ismi yazılmıştır. Bu dirhem 3.7 grama ulaşmaktadır.⁴⁴⁶

390/999 senesinde Revvâdî Muhammed’in ismi yazılı para basılmıştır. Bir diğer dirhem de 393/1002 senesinde Merâga’da yine Muhammed b. Revvâd’in adına basılmıştır.⁴⁴⁷ Merâga’da basıldığı bilinen bu sikkenin bir tarafında iç kenarlıkta 393/1002 senesinde basıldığı kaydı, ters tarafındaysa Muhammed b. (boşluk) sonra

⁴⁴³ Vardanyan, “The History of Iranian Adharbayjân and Armenia in the Rawwâdid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins,” *Numismatic Chronicle* 169, 253.

⁴⁴⁴ Bu kısım okunamamıştır.

⁴⁴⁵ Vardanyan, “The History of Iranian Adharbayjân and Armenia in the Rawwâdid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins,” *Numismatic Chronicle* 169, 246 dip. 11., 254.

⁴⁴⁶ Али Раджабли, *Нумизматика Азербайджана* (Баку: Элм ве Хаят, 1997), 40.

⁴⁴⁷ Vardanyan, “The History of Iranian Adharbayjân and Armenia in the Rawwâdid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins,” *Numismatic Chronicle* 169, 254; Album, “Notes on the coinage of Muhammad ibn al-Husayn al-Rawwadi,” *Révue numismatique* 6/14 (1972), 102.

ise Revvâd kelimesi bulunmaktadır. Kenar boşlukta ise Kuran-i Kerim'in 9. Suresinin 33. ayeti yer almaktadır. Bu dirhem ise 8.5 gramdır.⁴⁴⁸

Numizmatör Stephen'e göre Münecimbaşı ve diğer tarihçiler her ne kadar da Memlân'ın 391/1000 senesinde öldüğünü söylese de Erdebil'de 393/1002 ve 405/1014 senesinde basılan iki sikkenin üzerinde Muhammed b. Hüseyin'in ismi açıkça okunmaktadır. Muhammed kelimesinin altında da Revvâd kelimesi açık bir şekilde gözükmektedir. Bu paralardan yola çıkarak Muhammed'in 1014 senesine kadar hayatta olduğu düşünülebilir.⁴⁴⁹

400/1009 senesinde de Erdebil şehrinde Muhammed b. Hüseyin'in ismi yazılı sikke basılmıştır. Bu sikkede de Kâdir Billâh'ın ismi vardır.⁴⁵⁰

Erdebil'de basılan sikkeden iki sene sonra Merâga şehrinde de Muhammed b. Hüseyin'in ismi yazılı sikkeler basılmıştır. Yine bu sikkenin ön yüzünde de Kâdir Billâh ismi yer almaktadır. 403/1012 senesinde Tebriz ve Urmiye şehirlerinde basılan gümüş sikkeler de Muhammed b. Hüseyin'in ismini taşımaktadır.⁴⁵¹

405/1014 senesinde Merâga şehrinde de Revvâdî Muhammed b. Hüseyin ismi yazılı gümüş sikkeler basılmıştır.⁴⁵² Bu sikkelerin ön yüzünde Abbâsî halifesi Kadîr Billâh'ın ismi yazılıdır. Bu dirhem ise 8.95 gramdır. Sikkenin ters tarafında da Hz. Peygamber'e salavattan sonra Muhammed b. Hüseyin er-Revvâd'ın ismi yazılıdır.⁴⁵³

407/1016 senesinde ise Berde şehrinde Revvâdî Vehsûdân b. Muhammed ismi olan sikkeler basılmıştır. Bu sikke de diğerlerinin aynısı gibi düzenlenmiştir. Abbâsî halifesi Kâdir Billâh'ın ismi yine bu sikkede yerini almıştır.⁴⁵⁴ 407/1016 senesinde bilinmeyen

⁴⁴⁸ Stephen Album, "Notes on the coinage of Muhammad ibn al-Husayn al-Rawwadi," *Révue numismatique* 6/14 (1972), 102-104.

⁴⁴⁹ Album, "Notes on the coinage of Muhammad ibn al-Husayn al-Rawwadi," *Révue numismatique* 6/14 (1972), 100-101.

⁴⁵⁰ Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjân and Armenia in the Rawwâdid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins," *Numismatic Chronicle* 169, 255; Album, "Notes on the coinage of Muhammad ibn al-Husayn al-Rawwadi," *Révue numismatique* 6/14 (1972), 104.

⁴⁵¹ Album, "Notes on the coinage of Muhammad ibn al-Husayn al-Rawwadi," *Révue numismatique* 6/14 (1972), 102-104.

⁴⁵² Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjân and Armenia in the Rawwâdid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins," *Numismatic Chronicle* 169, 256; Album, "Notes on the coinage of Muhammad ibn al-Husayn al-Rawwadi," *Révue numismatique* 6/14 (1972), 103.

⁴⁵³ Album, "Notes on the coinage of Muhammad ibn al-Husayn al-Rawwadi," *Révue numismatique* 6/14 (1972), 102-104.

⁴⁵⁴ Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjân and Armenia in the Rawwâdid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins," *Numismatic Chronicle* 169, 253-258.

bir darphanede yine Vehsûdân b. Memlân'ın adına basılan para şuan Vallejo Kaliforniya'da erişilemeyecek bir bankanın koleksiyonundadır.⁴⁵⁵ Bu paranın Berde'de basılan para olma ihtimali de bulunmaktadır.

⁴⁵⁵ Album, "Notes on the coinage of Muhammad ibn al-Husayn al-Rawwadi," *Révue numismatique* 6/14 (1972), 101.

SONUÇ

Yeryüzünün en eski yerleşim yerlerinden biri olan Azerbaycan'da M.Ö. III. binli yıllara dayanan Aratta isimli bir siyasî oluşumdan bahsedilmektedir. Bundan sonra İslam fethi öncesi hâkim devlet olan Sâsânîler'e kadar bölgede pek çok devlet hüküm sürmüştür. Medine'de ilk İslâm devleti kurulduğu sıralarda Anadolu'nun doğusunda sınır komşusu olarak varlığını sürdüren Bizans ve Sâsânî imparatorlukları arasında yaşanan savaşlar nedeniyle Azerbaycan halkı yoksulluk içerisinde yaşam mücadelesi vermekteydi. Hz. Ebû Bekir zamanında Irak'ın fethi Azerbaycan'ın kapılarını açmış ve Hz. Ömer tarafından Huzeyfe b. el-Yemân Azerbaycan valisi atanmıştır. Neticede Müslümanlar Hz. Ömer zamanında Derbend'e kadar olan Azerbaycan topraklarını fethetmişlerdir.

Hz. Ömer zamanında kurulan Kûfe şehrine çok sayıda Arap kabilesi yerleştirilmiştir. Bu kabileler arasında Yemenli kabileler özellikle de Ezd'in üstünlük teşkil ettiği görülmektedir. Azerbaycan'a doğru devam eden fetihler neticesinde öncelikle bölgenin güneyine iskânlar başlamış ve bu göç eden gruplar arasında da Yemenli Ezd kabilesi önemli bir yer tutmuştur. Emevîler zamanında Azerbaycan bölgesine daha çok Kuzey Arapları yerleştirilirken Abbâsîler devrinde ise Güney Arapları bölgede kendilerine yer bulmuşlardır. Abbâsîler devrinde Yemenli Ezd kabilesine mensup olan Revvâdîler'in Tebriz ve civarına yerleştikleri görülmektedir.

Abbâsîler'in asıl kurucusu kabul edilen Ebû Ca'fer el-Mansûr'un halifeliği döneminde Azerbaycan'a vali tayin edilen Yezîd b. Hatem el-Mühellebî'nin Tebriz'den Bezz'e kadar olan toprakları Revvâdîler'e veren ilk kişi olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Yezîd, söz konusu bölgeleri ilk Revvâdî emiri Revvâd el-Müsennâ el-Ezdî'ye bağışlamıştır. Revvâd el-Müsennâ, Tebriz'de imar faaliyetlerine girişmiş, oğulları Vecnâ, Muhammed ve Yahyâ da babaları gibi şehrin mimarî yapısını geliştirmeye devam etmişlerdir. Onların katkıları ile Tebriz'in bölgenin merkezi haline geldiği ve bu ilk Revvâdî emirlerinin gelecekte kurulacak olan hanedanlığın temellerini attıkları anlaşılmaktadır. Abbâsîler'i uzun yıllar meşgul eden Hürremî hareketinin lideri Bâbek'in, bir müddet Revvâd'ın oğullarından Muhammed'in hizmetinde bulunduğu da tespit edilmiştir. Sonraki yıllarda Muhammed b. Revvâd ile Abbâsî halifesinin arasını açan ve Muhammed'in tutuklanarak başkente getirilmesine neden olan mesele de

Bâbek'le mücadelede ortak hareket edilmesi emrinin Muhammed tarafından reddedilmesi olmuştur.

855 senesinden sonra Revvâdîler'le ilgili neredeyse bir asra yakın kaynaklarda bilgi bulunamamıştır. Bu, söz konusu asırda Tebriz ve civarında başka hanedanların söz sahibi olmalarından dolayıdır. Bir asır sonra tarih sahnesine yeniden çıktıkları zaman Tebriz ellerinden çıkmıştı ve yaşadıkları coğrafyada pek fazla etkinlikleri yoktu. Bu sıralarda bölgenin yönetimi Sellârîler hanedanlığına aitti. 948 yılına gelindiğinde Revvâdîler'den Muhammed b. Hüseyin'in bölgede hâkimiyeti ele geçirmek uğruna Sellârîler'le savaştıkları tespit edilmiştir.

855-955 yılları arasında Tebriz birkaç defa el değiştirmiş, nihayetinde Sellârîler ile mücadeleden başarı ile çıkan ve 956 yılında şehri ele geçirmeyi başaran Revvâdî emiri Hüseyin b. Muhammed sayesinde bu tarih Revvâdîler için bir dönüm noktası olmuştur. Hüseyin b. Muhammed'in 961 senesinde Tebriz şehrini güçlendirip başkent yapması ile de Revvâdî hanedanlığı resmen kurulmuştur. Revvâdîler her geçen gün güçlerini artırmışlar ve nihayetinde 984 yılında Vehsûdân b. Muhammed b. Müsâfir'i ortadan kaldırarak rakipleri olan Sellârîler'e son vermişlerdir. Bu tarihten sonra Revvâdî hanedanlığı bölgede tek güç olarak hüküm sürmüştür. Bu ikinci dönemde Muhammed b. Hüseyin, Hüseyin b. Muhammed, II. Muhammed b. Hüseyin, Memlân b. Ebu'l-Heycâ, Vehsûdân b. Memlân, Memlân b. Vehsûdân ve Ahmedil b. İbrahim sırasıyla bölgeyi idare etmişlerdir. Revvâdî emirlerinin Ebü'l-Heycâ lakabını çokça kullandıkları bu nedenle de zaman zaman şahıslar arasında karışıklıklar meydana geldiği söylenebilir. Oğuz boylarının Azerbaycan'a bu emirlerden Vehsûdân b. Memlân'ın davetiyle geldikleri bilinmektedir. Ancak daha sonra bu iyi ilişkiler devam etmemiş ve Oğuzlar bölgeden uzaklaştırılmıştır. Aynı Revvâdî emiri Vehsûdân b. Memlân zamanında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Azerbaycan'a gelmiş ve Revvâdîler'i itaat altına almıştır. 1071 yılına gelindiğinde ise Selçuklu Sultanı Alparslan Revvâdî ailesi mensuplarının hepsini hapsetmek suretiyle Revvâdîler'in hâkimiyetine son vermiştir. Bu tarihten 40 yıl sonra Selçuklu Sultanı Melikşah'ın oğlu Muhammed'le birlikte aynı safta düşmanlara karşı savaşan Emîr Ahmedil ismi kaynaklarda yer almıştır. Ahmedil'in Tebriz'e hâkim olamamakla birlikte bazı bölgeleri yönettiği anlaşılmaktadır.

Revvâdîler'in hâkim oldukları Azerbaycan'da iktisadî hayatta tarım ve hayvancılık önemli bir yere sahipti. Topraklar mülkiyet özelliklerine göre divânî, mülk, iktâ, vakıf ve icmâ diye adlandırılmaktaydı. Azerbaycan'da tahıl, meyve, sebzenin pek çok çeşidi yetiştirilmekteydi. Ayrıca boya bitkileri, keten, pamuklu maddeler, ipek gibi ürünler de üretilmekteydi. Hayvancılık ise yaylak ve kışlak olmak üzere iki türlü yapılmaktaydı. Atçılık da sözü edilen dönemde çok gelişmiş, özellikle Karabağ atları meşhur olmuştu. Azerbaycan bölgesinde ekonomik alanda öne çıkan bazı şehirler vardır. Bunlar; Berde, Erdebil, Merâga, Bâbü'l-Ebvâb (Derbend), Urmiye, Tebriz ve er-Rân'dır.

Revvâdî emirleri ilk olarak Sellârîler'in hâkimiyetinde oldukları 351/962 senesinde para bastırmışlardır. Ayrıca en güçlü oldukları süre zarfında (988-1071) da kendi adlarına para bastırmaya devam etmişlerdir.

Revvâdîler'in ilim hayatlarıyla ilgili çok az bilgiler mevcuttur. Tarihçi ve hadis âlimi Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî (562/1167) *el-Ensâb* isimli eserinde Revvâdî ailesine mensup Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim er-Revvâdî'den bahsederek onun büyük bir hadis âlimi olduğunu kaydetmiştir.

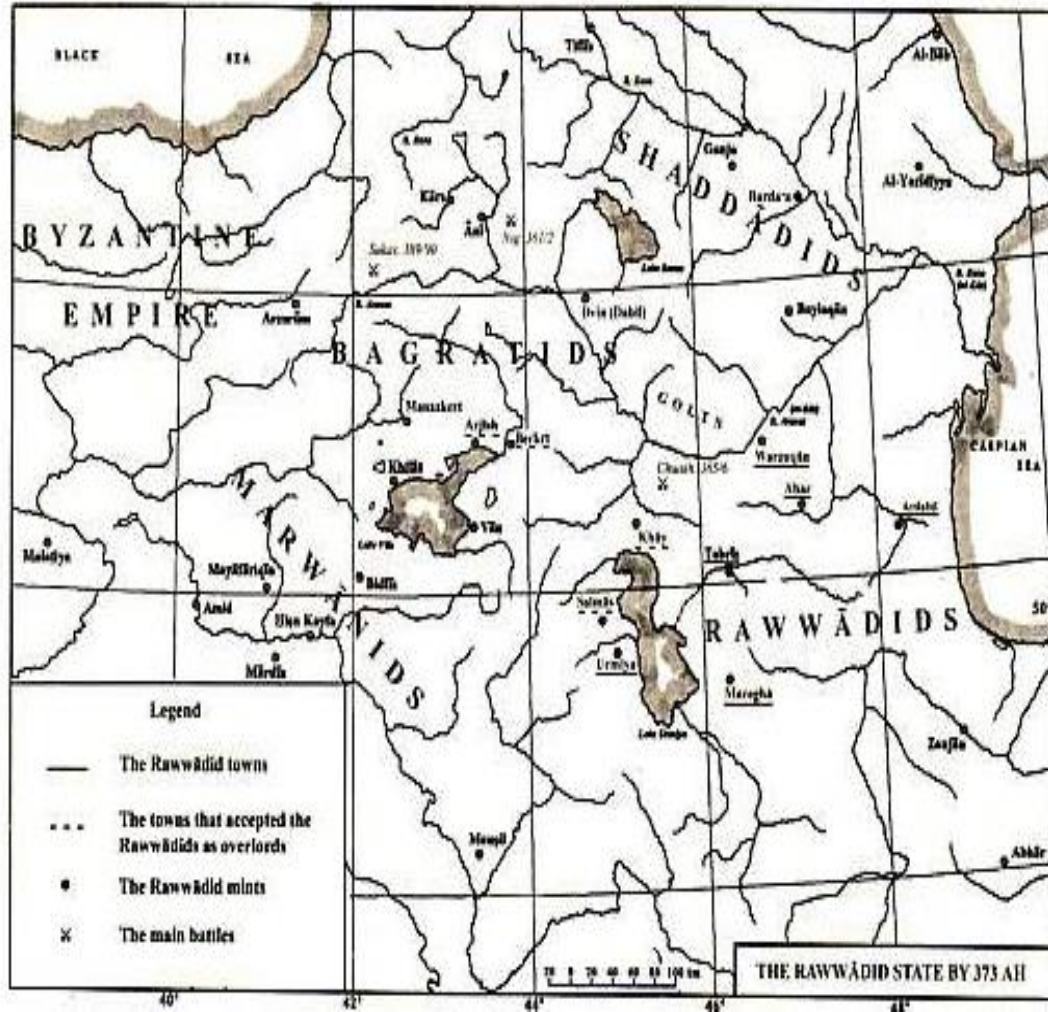
Sonuç itibarıyla II/VIII. asrın ortalarında Azerbaycan bölgesine yerleşen Yemen'in Ezd kabilesine mensup Revvâdîler, X. asrın ortalarından XI. asrın sonlarına kadar Tebriz merkez olmak üzere Azerbaycan topraklarında bir asırdan fazla hüküm sürmüş bir hanedan olarak tarihte yerini almıştır.

EKLER

EK 1: REVVÂDÎ EMİRLERİ

	REVVÂDÎ EMİRLERİ	YÖNETİMDE OLDUKLARI TARİH	DÖNEMİN ABBÂSÎ HALİFESİ
1	Revvâd el-Müsennâ el-Ezdî	750'den sonra	Ebû Ca'fer el-Mansûr
2	Vecnâ b. Revvâd el-Ezdî	IX. asrın başları	Hârûnrreşîd, Emîn, Me'mûn
3	Muhammed b. Revvâd el-Ezdî	848'e kadar	Me'mûn, Vâsık, Mütevekkil
4	Yahyâ b. Revvâd el-Ezdî	848-855	Mütevekkil
5	Muhammed b. Hüseyin (Ebû'l-Heycâ)	948-956	Mutî Lillâh
6	Hüseyin b. Muhammed	956-980/983?	Mutî Lillâh, Tâî Lillâh
7	II. Muhammed b. Hüseyin (Ebû'l-Heycâ)	980/983?-998	Tâî Lillâh, Kâdir Billâh
8	Memlân b. Ebû'l-Heycâ (II. Hüseyin Ebû Mansûr)	998-1016	Kâdir Billâh
9	Vehsûdân b. Memlân b. Ebû'l- Heycâ	1016 ?-1060	Kâdir Billâh, Kâim Biemrillâh
10	Ebû Nasr Memlân b. Vehsûdân	1060-1071	Kâim Biemrillâh
11	Ahmedil b. İbrahim	1108-1127	Müstazhir Billâh, Müsterşid Billâh

EK 2: H. 373 TARİHLİ REVVÂDÎ HARİTASI

Aram Vardanyan, “The History of Iranian Adharbayjān and Armenia in the Rawwādid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins,” *Numismatic Chronicle* 169, (2009), 251.

EK 3: REVVÂDÎ HANEDANLIĞI HARİTASI

Rawadids, Shaddadids and Nakhchivan Shahlig (11th-12th century)

<https://www.az.wikipedia.org/wiki/Rəvvadilər>; 23 Nisan 2019.

EK 4: XI. YÜZYILDA REVVÂDÎ HANEDANLIĞI

<https://www.sonuncuesr.com/revvadiler-dovleti>; 23 Nisan 2019.

**EK 5: REVVÂDÎ HANEDANI MUHAMMED B. HÜSEYİN ADINA BASILMIŞ
NADİR BİR SİKKE**

<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=1437&lot=1440>; 23 Nisan 2019.

EK 6: REVVÂDÎ HANEDANLARININ BASTIĞI PARA ÖRNEKLERİ

PLATE 32

VARDANYAN, THE HISTORY OF ADHARBAYJĀN AND ARMENIA
IN THE RAWWĀDID PERIOD (1)

Aram Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjān and Armenia in the Rawwādid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins," *Numismatic Chronicle* 169, (2009), 261.

KAYNAKÇA

- Ağayev, Ramil. *Arap Hilâfeti Devrinde Azerbaycan Ahalisi*. Bakü: Turxan Neşriyat, 2017.
- Ağır, Abdullah Mesut - Şen, Mehmet Emin. “Abbâsî Dönemi Önemli Türk Komutanlarından Boğa es-Sağîr”. *Turkish Studies*, 7/3 (2012): 13-20.
- Ağırakça, Ahmet. “Müneccimbaşı, Ahmed Dede”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.), 32: 4-6. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Album, Stephen. “Notes on the coinage of Muhammad ibn al-Husayn al-Rawwadi,” *Revue numismatique* 6/14, (1972): 99-104.
- Algül, Hüseyin. “Ezd (Benî Ezd)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 46-47. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Antes, Peter. “İslâmî Teolojide Gayri Müslümlerle İlişkiler”. Trc. Zülfikar Durmuş. *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi* 2/3 (2002): 243.
- Aşurbeyli, Sara. “Şirvanşahlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 211-213. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Athamına, Khalil. “Emevî Hilâfeti Devrinde Arap İskânı”. Trc. Saim Yılmaz. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2000): 209.
- Aycan, İrfan. “Rebîa (Benî Rebîa)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 498-499. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Aycan, İrfan, “Mühellebîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 513-514. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Aydın, Mustafa. “Revan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 26-29. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Aykaç, Mehmet. *Abbâsî Devletinin ilk Dönemi İdârî Teşkilatında Dîvânlar: 132-232/750-847*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Azerbaycan Bilimler Akademisi. *Azerbaycan Etnografyası*. 1 Cilt. Bakü: Şark-Garb Neşriyat, 2007.
- Azerbaycan Bilimler Akademisi. *Azerbaycan Etnografyası*. 2 Cilt. Bakü: Şark-Garb Neşriyat, 2007.

- Azerbaycan Bilimler Akademisi A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü. *Azerbaycan Tarihi*. 1. Cilt. Bakü: Elm Neşriyyat, 2007.
- Azerbaycan Bilimler Akademisi A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü. *Azerbaycan Tarihi*. 2. Cilt. Bakü: Elm Neşriyyat, 2007.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Prezident İşleri Kütüphanesi. *Azerbaycan Numismatikası*. Y.y: t.y.
- Bakır, Abdulhalik – Altıngök, Ahmet. “Erken Ortaçağlarda Tebriz”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXX/1 (2015, 63-99): 79-80.
- Bazın, Marcel. “Kazvin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 154-155. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bazın, Marcel. “Kirman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 62-63. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Belâzürî, Ahmet b. Yahyâ el-Belâzürî. *Fütûh el-Bulân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Bilge, Mustafa L. “Ahvaz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 192-193. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Bilgin, Mustafa. “Amr b. Utbe”. *İslam Ansiklopedisi*. 3: 94. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Bosworth, Clifford Edmund. *İslam Devletleri Tarihi: kronoloji ve soykütüğü el kitabı*. Trc. Erdoğan Merçil- Mehmet İpşirli. İstanbul: Ünal Matbaası, 1980.
- Bosworth, Clifford Edmond. *The Political And Dynastic History Of The Iranian World (A.D. 1000-1217)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- Bosworth, Clifford Edmond, “Rawwadids”, *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 8: 469. Leiden: E. J. Brill, 1995.
- Bozkurt, Nahide. *Abbâsîler*. 5. Baskı. İstanbul: İsam Yayınları, 2018.
- Bünyadov, Ziya. *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*. Bakü: Azerveşr, 1989.
- Bünyadov, Ziya. *Azerbaycan Tarihi*. Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1994.
- Bünyadov, Ziya-Yusifov, Yusif. *Azerbaycan Tarihi*. 1 Cilt. Bakü: Çırak Neşriyyat, 2007.

- Cahen, Claude. *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*. Trc. Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Cihangir, Zeynel oğlu. *Şirvanşahlar yurdu*. İstanbul: Cumhuriyet Kitaphanesi: 1931.
- Crawford, Harriet. *Sümer ve Sümerler*. Trc. Nihal Uzan. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2010.
- Çelik, Sebahattin. “Abbasîler Döneminde Hurremiyye Mezhebi ve Bâbek İsyanı”. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 9/15 (Mayıs 2006).
- Çerçi, Faris. “Hunlar'da Sosyal Siyâsî Hayat ve Devlet-Halk İlişkileri”. *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi* 5/1 (2003): 60-61.
- Çetin, Osman. “Horasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 234-241. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Demirci, Mustafa. “İktâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 49-52. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Demiroğlu, Ayla. “Burhân-ı Katı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 432-433. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Ebû Dülef, Mi'sar b. Mühelhil Hazrecî Yenbuî Mi'sar b. Mühelhil. *İran seyahatnâmesi: 10 yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine yolculuk*. Trc. Serdar Gündoğdu. İstanbul: Kronik Kitap, 2017.
- Ebü'l Hasan İzzedin Ali b. Muhammed b. Abdülkerî İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-tarih tercümes*. Trc. Ahmet Ağırakça. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
- Eliyarlı, Süleyman. *Azerbaycan Tarihi*. Bakü: Azerbaycan Neşriyatı, 1996.
- Encyclopaedia Iranica Foundation and Columbia University. “rawwadids”. Erişim: 6 Ocak 2019. <http://www.iranicaonline.org/articles/rawwadids>.
- Erbaş, Ali. “Zerdüştilik'te Din Anlayışı”. *Dinler Tarihi Araştırmaları* 2 (Kasım, 1998): 269-270.
- Erten, Emre. “Antik Yazarlarda Bir İskit Kraliçesi: Tomyris”. *Mediterranean Journal Humanitie* 6/2 (2016): 238-239.
- Golden, Peter Benjamin-Zukerman, Constantine. *Hazarlar ve Musevîlik*. Trc. Osman Karatay. Çorum: Karadeniz Araştırmaları Merkezi, 2005.

- Grousset, Rene. *Başlangıcından 1071'e kadar Ermenilerin tarihi*. Trc. Sosi Dolanoğlu. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005.
- Gurbanov, Abbas. *Abbâsiler döneminin ilk asrında Azerbaycan*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007.
- Günay, Hacı Mehmet. "Vakıf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 476-486. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Güner, Ahmet. "Müsâfiriler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 68-70. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Gürbüz, Osman. "Boğa el-Kebir'in Ermeniye Seferi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü* 22 (2003): 235.
- Hacaloğlu, Haluk. *Zerdüşt*. İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1995.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yâkut. *Mu'cemü'l-buldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, t.y.
- Hammaş, Necdet. *El-idare fi'l asri'l-ümevi*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1980.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*. Thk. Adil Ahmed Abdülmevcut, Ali Muhammed Muavvaz. E Cilt. Byrut: Dârü'l- Kütübî'l-İlmiyye, 1995/1415.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî. *Sûretü'l-arz*. 2. Baskı. Leiden: E. J. Brill, 1938.
- İbn Hurdâzbih, Ubeydullah b. Abdullah. *El-Mesâlik ve'l- memalik*. Edidit. M.J. de Goeje. Leyden: E. J. Brill, 1889.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer. *El-bidâye ve'n-nihaye*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Cize: Hicr Li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1998/1418.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kup. *Tecâribü'l-ümem*. 2 Cilt. Bağdat: Matbaatü's-Şeriketi't-Temeddün, 1915.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt. *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*. Thk. İbrahim ez-Zeybek. 23 Cilt. Dımaşk: er-Risaletü'l-Alemiyye, 2013/1434.

- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *El-Kâmil fi't-tarih*. Thk. Halil Me'mun Şiha. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2002/1422.
- İbnü'l-Fakih, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî. *Kitâbü'l-Büldân*. Thk. Yusuf Hadi. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996/1416.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshaq. *El-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1978/1398.
- İpek, Ali. *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999.
- İpek, Ali. "Sâcoğulları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 364-366. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Farisî el-Kerhî. *Mesâlikü'l-memâlik*. Edidit. M. J. de Goeje. Leiden: E. J. Brill, 1967.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklular Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1972.
- Kalankatuklu, Moisey. *Albaniya Tarihi*. Trc. Ziya Bünyadov. Bakü: Avrasiya Press, 2006.
- Karaismailoğlu, Adnan. "Katrân-ı Tebrîzî, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 59. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu kabâ'ili'l-Arabi'l-kadîme ve'l-hadîse*. 5 Cilt. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1982/1402.
- Keleş, Nevzat. *Şeddâdîler Devleti Tarihi*. Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2014.
- Kesrevî, Ahmedî Kesrevî Tebrîzî, *Şehriyârâni Gomnâm*. Tahran: Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, 1976.
- Koçyiğit, Tahsin. "İşkân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ek-1: 651-654. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- Kurtuluş, Rıza. "Cürcân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 131-132. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekasîm fi ma'rifeti'l-ekâlim*. Nşr. M. J. de Goeje. Leiden: E. J. Brill, 1906.
- Mehmetov, İsmail. *Azerbaycan Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.

- Merçil, Erdoğan. “Buveyhîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 496-500. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Merçil, Erdoğan. “Mahmûd-ı Gaznevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 362-365. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Merçil, Erdoğan. “Ziyârîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 498-499. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Mervezî Sem‘ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur. *el-Ensâb*. Thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimi el-Yemani. 2 Baskı. 6 Cilt. Yy: y.y, 1980/1440.
- Mes‘ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali. *Mürûcü 'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher (fi tuhafî'l-eşrâf mine'l-mülûk ve ehli'd-dirâyât)*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 4. Baskı. 4 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübra, 1964.
- Minorsky, Viladimir. *Studies in Caucasian History*. London: Taylor's Foreign Press, 1953.
- Minorsky, Viladimir. “Tebriz”, *İslam Ansiklopedisi*. 12/1: 82-85. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Minorsky, Viladimir. “Merâğa”. *İslam Ansiklopedisi*. 7: 733. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Minorsky, Viladimir. *Hududü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib*. Trc. Abdullâh Duman, Murat Ağarı. İstanbul: Kitapevi, 2008.
- Muhammedoğlu, Saleh. “Derdend”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 164-166. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Müneccimbaşı, Derviş Dede Ahmed Efendi. *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th centuries*. Haz. Viladimir Minorsky. Cambridge: W. Heffer & Sons Ltd, 1958.
- Müstevfî, Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Kazvînî. *Nüzhetü'l-Kulûp*. Haz. Muhammed Debîr-i Siyâki. Tahran: Kitabhâne-i Tahuri, 1958.
- Necef, Ekber N. *Selçuklu Devletleri ve Atabeyleri Tarihi*. Bakü: Qanun Neşriyat, 2010.
- Nefisi, Said. *Bâbek*. İstanbul: Berfin yayınları, 1998.
- Özaydın, Abdülkerim. “Ahmedîliler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 168-169. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

- Özaydın, Abdulkerim. “İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 132-134. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Özaydın, Abdülkerim. “Zencan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 251-253. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Taberistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 322-323. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Piatigorsky, Jacques – Sapir, Jacques. *Hazar İmparatorluğu*. Trc. Hande Güreli. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2007.
- Sapmaz, Ahmet. *Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008
- Söylemez, Mahfuz. *Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Sümer, Faruk. “Kaçarlar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 51-53. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Şerifli, Mehemedeli. *IX. Asrın İkinci Yarısı- XI. Asırda Azerbaycan Feodal Devletleri*. Bakü: Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, 2019.
- Şeşen, “Ramazan. “Tevârih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 132-134. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî. *Zaîfu Târîhi't-Taberî* 8. Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2007/1428.
- Tebrîzî, Katrân-ı. *Divan*. Trc. Kulamhüseyn Begdeli. Bakü: Azerbaycan SSR Bilimler Akademisi Neşriyatı, 1967.
- Togan, Zeki Velidi. “Azerbaycan Tarihi Coğrafyası”. *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 1/1 (Ocak 1932): 44.
- Togan, Zeki Velidi. “Azerbaycan”. *İslam Ansiklopedisi*. 2: 93. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Tomar, Cengiz “Revvâdîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: 35: 36-37. TDV Yayınları, 2008.
- Toronski, Stephanos. *Vseobşaya İstoriya*. Trc. Н ЕМИНЫМЪ. Moskova, y.y, 1864.

Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. 8. Baskı. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003.

Urfalı Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigorun zeyli (1136-1162). Trc. Hrand. D. Andreeyan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1962.

Vardanyan, Aram “On the coinage of the Sallarids and contemporary military generals in Iranian Azerbaijan in the tenth century AD”, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 191 (2007): 8-19.

Vardanyan, Aram “The History of Iranian Adharbayjân and Armenia in the Rawwâdid Period (Tenth Century AD) According to Narrative Sources and Coins,” *Numismatic Chronicle* 169, (2009): 249-260.

Velihanlı, Naile. *Arap Hilâfeti ve Azerbaycan*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1993.

Wellhausen, Julius. *İslam 'ın en eski tarihine giriş*. Trc. Fikret Işıltan: İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1960.

Ya‘kûbî, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Ca‘fer. *Târihü'l-Ya‘kubî*, 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, t.y.

Yazıcı, Tahsin. “Hemedan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17: 183-185. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Bâbek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 376-377. Ankara: TDV Yayınları, 1991.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Ebü’s-Sâc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 339. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Yiğit, İsmail. “İskân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1: 654-654. Ankara: TDV Yayınları, 2016.

Zahirüddin-i Nisapuri. *Selçuknâme*. Tahran: Çaphâne-i Haver, 1332hş.

Zambaur, Eduard Ritter de. *Manual de geneologie et de chronologie pour L’histoire de L’Islam*. Hannover: Librairie Orientaliste Heinz Lafaie, 1927.

Раджабли, Али. *Нумизматика Азербайджана*. Баку: ЭЛМ ве Хаят, 1997.

ÖZGEÇMİŞ

19/08/1985 tarihinde Azerbaycan/Ağdaş'ta doğdu. 1999 senesinde Şeki Hafızlık Medresesinde Kur'an hıfzını tamamladı. Liseyi bitirdikten hemen sonra askerî görevini tamamladı. 2008 – 2012 senelerinde İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde lisans eğitimi aldı. 2010 yılından 2012 yılına kadar İsar'da (İslami Araştırmalar Merkezinde) İslami İlimler tahsil etti. Halen 2012 yılında kaydolduğu Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı'nda yüksek lisans programına devam etmektedir. Asif, evli ve üç çocuk babasıdır.

